

М. ШАПОВАЛ

**ШЛЯХ
ВИЗВОЛЕННЯ**

СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНІ НАРИСИ.

**ПРАГА—БЕРЛІН 1923
ВИДАВНИЦТВО „НОВА УКРАЇНА“**

ЗМІСТ:

	Стор.
1. Складка сил	5
2. До програми укр. визволення	35
3. Творчість нації	65

Передмова.

Поміщені в цій збірці нариси друкувалися в „Новій Україні“, як статті з приводу старо-українського питання про створення „єдиного фронту“.

Мені здається, що порушені у статтях питання мають дещо більше значіння, аніж вибухи злободневности: вони ще довго хвилюватимуть українську соціологічну й політичну думку. Складання сил у нас становить саму проблему створення нації, а не принагідну комбінацію для політичної партійної крутанини.

Видаючи цю збірку, я вітаю себе надією, що вона дещо спричиниться до поважнішого соціологічного трактування основної проблеми українського відродження, не зважаючи навіть на специфічний часописний характер моїх статтів, писаних принагідно і в умовах, що цілком не сприяють літературній праці. Щоб не було непорозуміння, я попереджаю, що я не розв'язую самої проблеми, а тільки намагаюсь її належно поставити. В указаному мною напрямі треба ще перевести багацько дослідів, щоб на основі об'єктивного матеріялу дійти до певної соціологічної синтези. Переведення цієї праці стоїть на черзі для всіх тих, що беруть участь у українській визвольній боротьбі не з „настрою“, а з категоричного внутрішнього імперативу свободи й культури.

Прага, 1. грудня, 1923.

М. Ш.

Складка сил.

I.

Про „Єдиний-революційно-демократичний фронт“ ми прочитали цілий ряд цікавих уваг, висловлених В. Винниченком у першій книжці „Нової України“, за 1923 р. уваг, що викликають за собою ще цілий ряд питань*). Не претендуючи на вичерпливу відповідь на поставлене питання, я хочу подати на ту саму тему кілька міркувань, що можуть бути деяким доповненням або продовженням її.

В. Винниченко поставив справу широко й ясно: треба боротись за демократизацію (цебто, й українізацію) сумної тепер дійсности на Україні.

„Але ця боротьба може дати позитивні наслідки тільки тоді, як демократичне українство виступить організованим, єдиним, одностайним фронтом, коли сконсолідує свої сили, виробить єдину державно-політичну та соціально-економічну платформу, єдині тактичні методи“ (стор. 70).

І далі:

„Єдиний фронт вимагає єдиної волі, єдиного розуміння, єдиного пляну боротьби, певного обмеження індивідуальностей“ (стор. 71).

Так розуміючи справу реальної консолідації, В. Винниченко устанавлює базу об'єднання:

„База єдиного фронту повинна бути така, на якій різнобіжність соціально-політичних тенденцій не нищила б єдності національної“ (стор. 64).

Зрозуміло, що таких баз в одному національному суспільстві може бути кілька, й вони є: класові бази.

Розуміючи всю складність суспільної структури й різноманітність суспільних гуртувань, ми не повинні закривати очей на ті ріжниці, що роз'єднують одних, і єднають других.

„Єдиний фронт“ — легко сказати! Про „єдиний фронт“ говорить щодня кожний Українець, а єдиного фронту нема, та й нема.

Про єдиний фронт говориться скрізь у кожній державі, — й його ніде нема, й не може тепер бути. Щодо Українців, то ці навіть раніш уславилися своїм „індивідуалізмом“ і роз'єднаністю, так що чути голоси й чужих людей, що „Українці — нездібний до державної творчости елемент“.

---

*) Стаття В. Винниченка про „єдиний революційно-демократичний національний фронт“ викликає живий інтерес і дискусію в громадянстві, при тім чути нарікання: який же це єдиний фронт, коли не всі мають єднатись. Особи, що так говорять, очевидячки, не хочуть або не можуть розуміти природи суспільних об'єднань. „Щоб баламуцтво не ширилося“, я дозволяю собі ближче обговорити цю тему й по-змові пояснити, якого нам фронту треба, й який можливий фронт: „єдиний“, чи „всеединий“.

Результати української боротьби за останні роки спокушають навіть малознайомих із українством людей робити такі висновки: розуміється, той невідбійний, хто ще не створив держави, а коли створить — то буде здібний.

Коли б люде поставили питання: а чи могли Українці створити державу, цебто, визволитись національно-культурно й політично? Відповідь на це питання дали останні роки красномовно. Але ця відповідь не значить, що Українці не можуть її створити. Можуть, але при певних умовах, і перша з їх та, що тепер стоїть на черзі: об'єднання.

Держава — це також певний рід об'єднання, отже держави ніколи не може бути там, де панує роз'єднаність. І взагалі державна функція в суспільстві виконується якоюсь великою групою, що по своєму розумінні примушує всіх громадян до певної поведінки. Ця група повинна бути остільки соціально могутня, щоб переважила антагоністичні стремління інших соціальних групувань. Критерії соціальної могутності групувань, користуючись даними наукової соціології, легко вказати: при інших рівних даних соціально більш могутне буде те угруповання, що: а) має більше число членів, чи розповсюдженість, б) буде більш організоване, в) більш солідаристичне й г) матиме кращий технічний апарат.

Візьмім, напр., язикову групу (мова є основною прикметою національності) — ми Українці, як язикова група, складаємося з 40 мільонів, але всі індивіди, що розмовляють по-українському, з соціологічного становища не є група організована: вона немає сама в собі центрального керівничого органу, до якого кожний член її мусів би пристосувати свою поведінку. Язикова група є солідаристична тільки в одному питанні: щодо мови. Коли українську мову хто переслідує, то щодо мови всі Українці почувають себе солідаристично, але при обороні мови зразу ж можуть поділитись на x тактичних угруповань.

Державне угруповання — це зовсім не те, що язикове (національне). Кермувати всім суспільним агрегатом намагається багато груп, при чім кожна використовує природу державности (право примусу) для своїх інтересів — розуміється, в першу чергу матеріяльних, але поруч із тим, інтересів самої влади, культурної творчости, слави й т. д. (бо не в усіх одинакові мотиви при боротьбі за владу).

Коли розуміти „єдиний національний фронт“, як об'єднання з єдиною державно-політичною програмою, єдиною тактикою, єдиною волею, то такого фронту ніде ніколи не існувало, не може існувати й у нас, а при сучасному культурно-психологічному, соціальному й політичному становищі української нації — тим менше. Коли взяти всіх індивідів, що говорять українською мовою (яка є природною межею нації), то наша нація уявляє собою складний агрегат, дуже неподібний до національно-суспільних агрегатів інших народів.

Наша нація складається з: а) селянства, — більш-менш однородно-професійної, хліборобської, неорганізованої, в порівнянні з іншими групами — бідної групи, що начислює до 35 мільонів осіб, а релятивно

складає що-найменш 90% серед нашої нації; селянство живе своєю власною працею, а селяни, що почасти визискують чужу працю, складають не більш 5%; вся селянська група технічно дуже мало озброєна;

б) робітники індустріяльні, ремісники і прислуга різного роду — група невелика, неорганізована, національно мало свідомо, бідна; технічно майже не озброєна;

в) інтелігенція трудова, своєю соціальною природою однотипова з пролетаріатом (продає свою роботу, інтелектуальну силу на ринку праці); неорганізована, несолідаристична, технічно не озброєна група, національно — в порівнянні з іншими групами — найбільше свідомо, але коли брати абсолютно рівень її свідомости, то він невисокий; соціально — на нижчих щаблях інтелігенсько-трудового становища.

Групи поміщиків, промисловців, фабрикантів, купців, (не рахуючи дрібної кооперативно-селянської та місцевої торгівлі) — це не групи, а одиниці. Вся промисловість, велика торгівля, фінанси, адміністрація, культурно-просвітні установи, військо, церква й т. п. важні, соціально необхідні функції в руках національно анти-українських груп, і це є підставою великої суспільної сили тих груп.

А що має українська нація на Україні? В її руках — хліборобська продукція, прислугування, фізична праця в інших галузях господарства (й то не цілком), трохи культурної приватно організованої праці. Ясно, що соціальною силою української нації релятивно дуже мала, не вважаючи на числову перевагу! Таке об'єктивне становище нашої нації.

Культурно-суб'єктивно українство ще більше слабе, бо українська нація не має сильно озброєних із інтелектуально культурного боку груп промислових, торговельних, фінансових і т. п. Міста на Україні в великій мірі неукраїнські. Порівняйте чеську Прагу й український Київ, то й побачите різницю між двома націями: одна з їх представляє повну структуру, повне суспільство, що обслуговує всі свої потреби, а друга . . . неповна соціально, зведена до становища кляси (нижчої).

Українська нація у своїй подавляючій більшості займає місце пригнобленої кляси, над котрою панують чужо-національні нації-кляси — такий об'єктивний факт, із яким мусимо всі числитись. Цей факт мусить бути одноправною точкою в усіх наших політичних, міжнародних, господарських, культурних і яких собі хоче концепціях.

Однак він не повинен заступати нам і того, що вже є перехідні групування, є десять Українців-поміщиків, два-три фабриканти, кілька попів, генералів і офіцерів, фінансистів і т. п. одиниць і груп, що є бруньками нової української кляси. Головно, є досить значна числом інтелігенція, що, будучи пролетарською своєю соціальною природою, разом із тим є буржуазна, як суспільно-психологічний тип.

У нашому національному руху інтелігенція грає значну, я скажу — навіть домінуючу роль. Вона переважно є ідеологом національного руху. А що таке інтелігенція з соціологічного погляду: це не соціально група, а статистична, цебто, вона не є угрупованням, а сипучим піском,

Вона переслідує в соціяльній простороні з місця на місце під впливами тих імпульсів, що виходять із інших соціяльних угруповань. Ми ще не маємо навіть професійної організації інтелігенції! Одержуючи удари і стусани від здвигів ріжних соціяльних груп, інтелігенський пісок пере-сипається вільно, без опору і пристосовується до ідеології, смаків, зви-чок тих груп, яким вона служить, або від яких одержує свою „екзистен-цію“. Об'єктивно: наша інтелігенція переважно обслуговує буржуазію (не українську — розуміється) й державу (також не українську), а тому способом думання, життєвими звичками й вихованням представляє масу, внутрішньо-психологічно чужу для подавляючої більшости української нації навіть у тих випадках, коли ця інтелігенція починає, або вже й навчилася говорити по-українському. І характеристично, що та частина її, котра безпосередньо обслуговує українську націю (прак-тично — селянство) — вона є й найбільш національно-патріотична, ак-тивна (учителі, кооператори, лікарські помішники, нижчий агрономічно-земський персонал і т. п., що виявили під час боротьби за визволення України багато героїзму й самопожертвування). Сільська інтелігенція складає хоч і значну, але все-таки меншу частину всієї української ін-телігенції, котра все ж таки загалом рекрутується з українських тру-дових клас, асимілюючись потім духово-культурно з тим осередком, де працює й чому служить — з буржуазією й то не українською.

І ще одне ми повинні взяти на увагу: кожна група, коли вона говорить про визволення (задача негативна) і про будівництво своєї держави (за-дача позитивна), то розуміє ці задачі на свій лад і смак. І через те, коли Українці говорять про визволення й будування своєї держави, то вони говорять про ріжні змістом річі, логічно — мета в їх ріжна, хоч називають вони її однаковими термінами, виявляють ув однакових словах, їхні слова — синоніми, а в змісті тямок — антиномії.

Кілька прикладів.

Українських поміщиків усього кілька одиниць, і всі вони монархісти, бо ... монархізм є найбільш вигідна форма диктатури поміщиків над селянами. Послухайте, що вони проповідують: аграрно-поміщицьку аристократичну монархію (ще й „трудова“). Вони кажуть, що україн-ська нація в неволі (з цим усі згодні), що їй треба визволитися (з цим всі ми згодні), але визволення треба вилити в форму поміщицької дикта-тури-монархії. Дозвольте! Ми на це не згодні — кричать мільйони селян, робітників, інтелігенції, а все-таки цей мільйоноголовий протест не пере-конує наших поміщиків, і вони кажуть, що визволення України мож-ливе тільки на основі їхньої рецепти. „Визволену Україну“ україн-ський поміщик розуміє як форму забезпечення своїх інтересів і виявляє на наших очах її, як репродукцію свого думання, смаків, господарства й т. п. Кричить про об'єднання всіх на його програмі, пропонує вести тільки національну (цебто, поміщицьку в дійсности!) політику, спекулює на темних селянах („ви хлібороби, й я хлібороб — єднаймося!“), але у свою партію притягає передовсім ... поміщиків,

навіть неукраїнських, надіючись, що вони „зрозуміють“, „побачуть“, що їх предки були українськими гетьманами, полковниками, сотниками й т. д., і „зукраїнізуються“.

Під „національною“ політикою вони розуміють — поміщицьку, під „українською“ державою — поміщицьку диктатуру, під „єдиним фронтом“ — фронт поміщиків, що командуватимуть усіма Українцями непоміщиками. Оцінімо цю позицію українських поміщиків — одиниць із погляду політичної доцільности. Чи можуть ці одиниці діждатися колинебудь здійснення їх ідеалів? Ні. Ніколи того не буде, бо соціяльна сила тих одиниць рівняється нулі, бо їх мало, вони не мають технічного апарату, а проти їх десятки мільонів селянства, робітництва, інтелігенції. Справа безнадійна, а вони все-таки сподіваються, метушаться, щось друкують, щось доводять, затрачують енергію, кричать про „націю“, „визволення“, „об'єднання“. Їх намір — утопія, їх сила — нуля, а чи вони во ім'я України непоміщицької підуть на уступки? Ніколи. Пристануть до „єдиного фронту більшості“? Ніколи.

Другий приклад: Українці промисловці-капіталісти, торговці, фінансиста? Не треба доводити, що й вони уявляють Україну по-своєму: буржуазно-капіталістична (монархічна, чи республіканська) диктатура — ось їх ідеал. Вони близькі до ідеології поміщиків, але на чисто поміщицьку диктатуру не згодяться. Російська велика буржуазія мирилася з інститутом монархії, але вимагала „конституції“, цебто, своєї участі в уряді.

Інтелігенція наша, служачи буржуазії, уявляє визволену Україну, як порядну буржуазну державу, республіку навіть, хоч може погодитись на „культурну“ монархію (якусь таку, як англійська) з усіма її „консеквенціями“. Розуміється, що інтелігенція, у практиці, дійшла до демократичної республіки, бо панування капіталу для „безкапітальної“ інтелігенції часто не смакує. В Чехословаччині тон задав демократична, буржуазна інтелігенція, але це ой як не подобається капіталістам (справжній буржуазії), котрі стоять у глухій або й явній опозиції до кермівних кол, висміюючи „гуманізм“ (спеціально антимасариківська злоба) і домагаючись од уряду „чисто національної“ політики, ніби теперішня політика не національна!

Раз не наша, значить: не національна — така льогіка клясових інтересів, амбіцій, симпатій і т. п. факторів людської діяльности.

Українська інтелігенція стоїть у обороні буржуазних інтересів, практично це зводиться до захисту буржуазних інтересів чужих націй, що панують над українською нацією. Визволити Україну, на думку інтелігенції, значить: узяти політичну владу у свої руки, поділитись цією владою з чужою буржуазією, зберегти за собою, принаймні, гегемонію. І льогічно повторюється те, що ми бачили в Галичині 1919. р. при українській владі: ця влада з соціально-економічного боку об'єктивно була організацією для охорони спокою польських поміщиків і жидівських та польських промисловців, купців, банкірів. . . Це повто-

...всьма знову, коли би влада перейшла в руки української інтелігенції. Коли б тим була б українізація посад, шкіл, велась би вільніше українська культурна робота (розуміється, під цензурою), але селянська й робітницька опозиція сиділа б по тюрмах.

Це було би, принаймні, природно, коли б була справді українська буржуазія, український капітал, що обслуговував би своє суспільство як і кожний капітал, але ж у нас не те: українського капіталу нема; чужий капітал працює для своєї нації, а наша інтелігенція охороняла б його інтереси при допомозі „нашої рідної держави“, що в суті було б антинаціональною, непатріотичною роботою.

І ця інтелігенція закликає до „єднання“, пропонує вести „тільки національну“ політику, закликає до єдиного фронту й т. д.

От порівняйте тепер „Україну“ поміщика, капіталіста й буржуазного інтелігента — це все різні річі. І коли зійдуться три патріоти — поміщик, промисловець-капіталіст і буржуазний інтелігент, то вони будуть разом повторяти одні й ті самі слова: „визволення“, „своя держава“, „тільки національна політика“, „орієнтація на самих себе“, але зміст цих слів вони уявлятимуть собі дуже неоднаково. Зрозуміло, коли візьмете робітника — безпартійного, робітника-соціаліста, селянина безземельного, малоземельного, середняка й куркуля, трудового інтелігента безпартійного й такого самого інтелігента партійного (н. пр., соціаліста), то при однакових словах побачите різний зміст поміж ними, але ще більші різниці між поглядами у представників категорій трудових і нетрудових.

І це цілком зрозуміло: селянство, як і робітництво, оскільки вони свідомі Українці — уявляють собі вільну Україну такою, в якій їм вільно житиметься. Робітництво так бідує в сучасному суспільстві, що поголовно заражається таким поглядом про державу, свободу й т. п., в якими рішуче не погоджуються поміщики, капіталісти й буржуазна інтелігенція. Робітництво має нахили до соціалізму. Селянство, як найменш культурна й освічена група, не так ясно уявляє собі суспільні ідеали свої й інших груп, але воно рішуче проти поміщика й начальства, що тільки визискують його. І в міру культурного розвитку селянства воно стає більш непримирним проти визиску й рабства.

Воно себе досить показало під час революції.

Хоч і як гарно говорила українська інтелігенція, але селянство в більшості пішло за своєю „національною“ політикою проти поміщиків й панів во ім'я землі й волі. Землю вже має, але волі — ні, а тому добивається волі, намацаючи дійсний шлях до повного визволення — до влади.

І реально беручи: селянство є подавляюча більшість нації, воно справді є живим носієм національності й мови, бо витворення української культури є фактично тільки перетвором і завершенням української селянської культури. Існування укр. нації забезпечило селянство своїм існуванням.

Чи не було б натурально вважати, що національною політикою в нас може бути тільки політика селянських інтересів, як інтересів трудової більшості?

Треба признати, що історична обстановка, в якій ми живемо, може продиктувати й диктує тільки позитивну відповідь на це питання. І разом із тим ця відповідь не може бути принята іншими групами, а тільки селянством і спорідненими з ним групами, цебто, трудовою клясою в цілому.

На що вказують попередні приклади? На те, що спосіб думання й поведінки диктує насамперед соціяльне становище груп, а далі ідеологічне стремління й навіть професійна психологія.

Щоб не вертатись до цієї теми, я наведу ще один приклад. У нашому громадянстві помічається схил „направо“, визначається на старому тлі „безпартійности“ нова течія, що подекуди оформлюється в „монархізм“.

Носіями цього своєрідного „монархізму“ є переважно військові. Вслухаючися в їх розумування, можна помітити виразний лейтмотив: для врятування української справи треба всім покинути „партійність“ і стати твердо на чомусь одному, треба дисципліни, єдиної волі, єдиного пляну. Це можливо тільки при умові, коли хтось один буде кермувати, а всі слухати й робити у згоді, без сварок. Цей один мусить мати всю повноту влади і здійснювати її твердо, по-диктаторськи. Отже ідея одновладности, одновольства. Чому це потрібно? — питаємо й почуємо таку відповідь: „Коли багато партій, а вони сваряться, нічого не роблять для справи, вносять величезний нелад, безпорядок, не мають почуття відповідальности, то цей демократичний (!) режим тільки шкочить визвольній справі, „демократія“ — це не про нас, „демократія“ — це безладдя.“

Подібний мотив почуєте в багатьох розмовах.

А що він значить у дійсности?

В суті річі ми тут маємо не монархізм, а певний організаційно-методологічний погляд, змагання до гармонії дії, пляновости поведінки, одновольство, котре лежить у тій чи іншій мірі в основі всякої організації і в тому числі — війська, як спеціального технічного апарату, струменту боротьби. Боротьба вимагає як-найекономнішого вживання сил, гармонійної розподіли частин, пляновости, бо військова справа небезпечна, найменше безладдя спричинює жертви людським життям. Практика віків виробила форму бової організації, принципи цієї організації прикладаються скрізь, де є боротьба, і що боротьба небезпечніша, то принцип єдиної волі, єдиного пляну панує виразніше. Партія, церква, професійна спілка й ин. вживають ті самі принципи й репресіями змушують своїх членів до підпорядкування єдиній „центральної“ волі, котра часто втілюється в одній особі (папа, патріарх, митрополит), з додатком часто законодавчих і дорадчих органів у різних модифікаціях. Шайка розбійників організована монархічно, церква майже так (за традицією, що залишилась од часу, коли церква виконувала

функцію держави), партія — олігархічно (центральный комітет) і т. д. з ріжними модусами демократичности. Організаційний процес виявляється в тому будівництві моно-центра, моно-влади в усіх формах суспільних гуртувань. Але цей організаційний процес нічого не має спільного з монархізмом, як певною суспільно-історичною формою захисту клясових інтересів великих земельних власників!

Історичний поміщицько-клясовий монархізм був, і є, й може бути тільки, як диктатура поміщиків над іншими групами (і спеціально трудовими) з метою визискувати їх економічно. Хибá такого монархізму хочуть ті українські монархісти, що хочуть тільки „порядку“, єдиної волі, єдиного пляну? Хибá є на Україні поміщицька кляса, на котру вони б поклали місію такого державного „будівництва“? Навіть кляси такої української нема, а як і були (і могли б бути), то тільки поміщики московські й польські, смертельно ворожі всякій ідеї відродження українці й її держави. Кілька українських поміщиків є щирими монархістами, але наші військові люде, у своєму осередку переняті поглядами організаційної гармонії, теж легко переходять на „монархізм“, у основі котрого нема суспільно-господарського монархізму поміщиків. От ця плутанина розумінь збиває багатьох Українців, на жаль, майже неосвічених соціологічно й політично.

Я навів і цей приклад, як ілюстрацію тієї диференціяції, яка глибоко поділяє українську інтелігенцію на органічно-чужі собі групи.

Не тільки економічні інтереси, але й ідеологічні вимоги, і професійна психологія тримають люде у замкнутому колі.

Я звертаю увагу на той фактор, що розпорощує навіть таку соціально-однородну масу, як інтелігенція: інтелігенція займає в суспільстві становище, подібне до пролетаріяту, але вона не має єдиного світогляду, не має свідомости своєї соціальної природи, в масі своїй думає так, як та кляса, якій вона служить, і при тім виявляє великий фанатизм думки в кожній фазі свого служення. Інтелігенція вільних фахів, що ніби-то вільно виробляє собі світогляд, — виявляє незвичайний ворожий настрій між групами. Навіть люде „однакового“ світогляду (напр., соціалісти) часто виявляють взаємно чисто зоологічну ненависть, якої ніякими раціональними міркуваннями ні зрозуміти, ні пояснити не можна. „Сугубе алилуя“ — це вічна категорія! Соціаліст-марксист часто фанатично ненавидить соціаліста-народника, й навпаки; маючи технічний апарат у своїх руках (наприклад, большевики), одні соціалісти не знають супроти других иншого аргументу, як скоростріл, шибениця, вбивство. Фанатичну ненависть, яка веде до затрати всякої етики в боротьбі „поглядів“, ми спостерігаємо що-дня навколо нас у споріднених групах, а що ж говорити про групи, між якими є глибші ріжниці, ніж погляди? Симпатія й антипатія — також є причиною диференціяції, й то дуже глибокої, при чім ці чисто біологічні фактори впливають на поведінку люде дуже рішуче, як „любів“.

Хибá можна об'єднати двоє людей, коли один із їх не може без огиди чути „овечий“ голос другого, або бачити чиюсь „глузу“ усмішку, або „дурацькі“ манєри й т. ин.? Це вже є поділ, якого раціональні аргументи ніколи не зліквідують. . . . І скільки б ми не говорили про „єдність“, „єдину волю“, „єдину думку“ — ми ніколи не зможемо досягти цього ідеалу. Об'єднуються люди раптом тоді, коли на їх поведінку впливають могутні фактори, що забивають усі інші імпульси й чинники. Наприклад, стихійне нещастя (пожежа, розлив, пошесть, голод і т. ин.) може раптом об'єднати поміщика й селянина, капіталіста й наймита, соціаліста й монархіста. Наприклад, большевицький звірський режим об'єднює всіх анти-большевиків у одне. Часто кажуть приїзжі в Росії й Україні, що там тільки дві „партії“ існує: большевики з їхніми симпатиками, й антибольшевики. Цьому треба повірити, бо большевицький режим своєю жорстокістю, неблаганністю, небезпечністю для життя майже рівняється стихійному нещастю, супроти якого повстає вже сам біологічний інстинкт самоохорони, котрий переборює й розчавлює всі інші детермінатори поведінки й чинники. Я певний, що коли б еміграція якимсь дивом опинилась на Україні в цей момент, то вона щодо режиму розклалась би тільки на дві групи, й анти-большевицька група цілком би злилася з анти-большевицькою тамошньою „партією“.

Зводячи докупи фактори, котрі впливають на гуртування людей, ми можемо обминути фактори космічного характеру, а зупинитись тільки на факторах дещо біологічного, а головню суспільно-психологічного. Це передовсім є: фізична сила, економічний інтерес, моральний авторитет, ідеологічне стремління й симпатія.

В прикладенні до нашої еміграції ці фактори діють дуже неоднаково, й не в однаковому напрямі. Наприклад, фізична сила. Українство, само про себе, не є організованим групуванням. Нас можна статистично об'єднати в одну язикову групу, й тільки. Національність у природі є таким групуванням, що немає своєї організації, цебто, свого керівничого центру й певних засобів примусу. Коли язикова група перетворюється в державну, тоді вона має апарат примусу й — тоді справа „об'єднання“ йде легше. Українство розбилось не на групи, як пише В. Винниченко, а розпорошилась на атоми-індивіди. В тім то й річ, що в нас майже нема груп, бо українська маса є сипучий пісок атомів. Процес атомізації розкладає навіть ті групи, що були. Він пояснюється не тільки браком фізичного примусу, держави. Нема держави в нас, то й нема примусу, але чи є між нами, наприклад, економічний зв'язок, що скріплює взаємочинністю кожную нормальну групу? Нема! Отже й економічний фактор не грає між нами жадної ролі, як соціологічне з'явище.

В сфері ідеологічній грає роллю авторитет, що, сам про себе, має вплив на гуртування людей. Чи є в нас авторитети? На це дає відповідь процес незвичайної атомізації українства, процес швидкої циркуляції індивідів по різних „настрєвних“ групах. Ідеологічний авторитет покривається з моральним, тому я не відокремлюю ще моральних авторитетів, яких у

нас немає. Фактор симпатії, цебто, любови до України — це єдине, що грає важнішу роль в нашому житті, але з попереднього викладу вже ясно, що кожний індивід і кожна група любить Україну по-своєму, уявляючи під Україною різні річі. Це правда, що д. А. любить „Україну“, хоче боротись за неї, закликає „всіх“ до „єдності“, але... він має тільки свою Україну на увазі, а Україну добродія Б. переслідує, ненавидить, уважає за „несправжню“ й за ворожу до його власної України. Я не сумніваюсь, наприклад, що й деякі монархісти (напр., Липинський, Чикаленко й под.) люблять Україну, те ж саме можна сказати і про С. Петлюру, і про В. Винниченка, і про С. Грушевського, і про Є. Петрушевича, і про інших наших громадян, але чи кожний із їх любить ту саму Україну, що й кожний інший Українець? Хто на це дасть певну відповідь! То я назвав громадян, що давно працюють на українській ниві, що всмоктали в себе всю традицію українського руху, прожили в доквіллі українського народолюбства, але чи легко їх об'єднати, й чи це навіть можливо? А що ж сказати про тисячі людей, що так або інакше виявили себе як Українці тільки за останні роки, прийшовши до „України“ з різних сфер життя, праці, звичаїв, розумінь і принесли з собою масу тих ріжниць, що поділяють людей? Думаю, наприклад, про тих, що активно боролись за Українську Республіку, на небезпечних позиціях, у війську. Генерали, полковники, менші старшини, козацтво — що приходили в одну організацію — військо — з різних сфер соціального буття, з різним світом думок і звичок, симпатій і антипатій в душі. І не тільки до війська йшло багато людей, а й в інші публичні громадські українські установи. Вони, ці люде, майже не думали про Україну до революції, але пішли на поклик українства, якісь струни озвалися в їх серцях, і вони пішли щиро, чесно, люблячи Україну, як їхній твір, як репродукцію їх власних розумінь і звичок. І що ж? Вони боролись за таку Україну, яка відповідала їхнім розумінням, а нетаку, як її уявляла українська народолюбна інтелігенція. І хибá ви не помічаєте органічного антагонізму між цими двома суспільно-психологічними формаціями? І як ви поєднаєте їх в один моноліт, з єдиною волею й думкою, хоч вони боролись і борються ніби за одну Україну — народоправну республіку?

Я сам часто бачив, як в очах порядних і чесних людей, відповідальних своїм становищем військових-Українців, блискала (і блискає) чисто зоологічна ненависть до Українця-„шпака“ (цивільного) тільки через те, що він невійськовий. Звести цих людей до купи майже неможливо навіть при умові, коли вони приближно однаково думають про Україну, її устрій.

Всіма попередніми міркуваннями я хочу довести, що ідея єдиного національного фронту, як про його говорять усі Українці, вживаючи однакові слова й терміни, а думаючи про різні річі — є утопія через те, що в нашому житті ще нема такого чинника, котрий би переміг усякі інші фактори людської поведінки і знищив би спричинені ними ріжниці, підпорядкував би наше єство одній силі, одній волі.

Українська нація складається з гетерогенних (неоднородних) суспільних груп, а групи — з неоднородних вдачаю одиниць. Найбільші різниці є між класами, а тому базою реального, суспільно-важного національного фронту може бути тільки найбільша числом класа. В. Винниченко цілком правильно установає цю базу — трудові маси в їх основних формаціях: селянство, робітництво і звязана з ними інтелігенція, цебто, трудова демократія. Єдиний національний фронт трудової демократії в нас може умовно означати єдиний національний фронт, бо вказані групи складають майже всю нашу націю, а це дає кожній особі, що входить у склад трудової демократії, підстави думати, що коли вся українська демократія об'єднається, то цим вона перетвориться в велику національну силу, що здібна буде боротися і грати історичну роль.

Велика трудова українська демократія має право і змогу, як подавляюча більшість нації, ототожнити свої інтереси з національними інтересами, свою політику з національною політикою, своє визволення з національним, свою державність із національною державою, свою культуру з національною культурою. Так то говорить закон великих чисел.

Одначе створення єдиного фронту української трудової демократії є річ хоч і можлива, але тяжка через те, що не тільки однакові соціально-економічні інтереси, а й інші фактори (ідеологічні, моральні, біологічні й ин.) роз'єднують людей тієї самої соціальної категорії, що я ілюстрував попереду. Тяжко, але треба змагатись до єдиного фронту трудової демократії, бо інакше — правильно вказує В. Винниченко — визволення тепер і у найближчі часи для нашої нації буде неможливе.

Отже через те ми насамперед повинні правильно поставити проблему об'єднання. Однакова державно-політична програма, однакова тактика, єдина воля й дума — каже В. Винниченко. Це цілком правильно, але яким шляхом іти до цієї мети, яка метода створення цих однакових — програми, тактики, волі й думи?

Спробую поставити основні тички в цім напрямі.

II.

Суспільна структура української нації однакова по всіх землях: чи на Кубані, чи на Буковині, чи в Галичині — ми бачимо однаковий структурний малюнок на розрізі соціальних групувань: українська нація — селянство, трохи промислового робітництва, що в містах становить меншість між робітництвом, і інтелігенція, що в містах становить меншість населення. Відповідна кількість суспільних функцій, виконуваних українським народом, цілком ясна: хліборобство, фізична праця в індустрії, нижчі функції інтелігенції в культурній сфері, мінімальна участь ув адміністрації.

Що показує це становище? Щоб створити повне українське суспільство — треба захопити в руки українства: промисловість, торгівлю, адміністрацію, культурну творчість, і наповнити суспільну просторінь

українським змістом. Це ціле історичне завдання! Для сповнення його треба праці кількох поколінь.

Отже, коли ми хочемо єднати українські сили, то повинні насамперед усвідомити собі цю велич нашого національного завдання. Це завдання мусить пляномірно виконувати вся нація.

З попереднього мого викладу ясно, що, маючи перед собою певний суспільний склад нації, ми повинні собі усвідомити й залізньо-льоґічно установити базу такого єднання, котре не було б суспільним дивоглядом, не суперечило б законам суспільної механіки, щоб єднання було просто можливе.

Ця база — трудові кляси, якими своєю природою є селянство, робітництво і звязана з ними інтелігенція.

Трудові кляси — значить, не всі кляси з погляду „нормального“ суспільства. Наша нація не має в собі „всіх“ кляс. Представники нетрудових кляс у нас фактично складаються з кількох одиниць, але порожнє місце відсутніх кляс ідеолоґічно заступає частина нашої інтелігенції (буржуазно-демократична, або поміщицько-монархічна).

Отже — який фронт потрібний?

Праві елементи вимагають, щоб усі єдналися на правій програмі. Буржуазна інтелігенція вимагає, щоб усі єдналися на її програмі. Більш або менш ясно при тім виставляється бажання зіґнорувати або звести до нулі соціалістичну інтелігенцію й переняти на себе „представництво“ селянства як махового колеса всього українського руху, очевидножки, без наміру респектувати суспільні й політичні інтереси селянства. Щодо робітництва, то спекулювати на його клясовій несвідомості праві й буржуазні елементи не вважаться, сподіваючись, що інтелігенція, яка кермує робітництвом, матиме досить „державного розуму“, щоб підтримувати „національний“ фронт і науково вірити в далекість соціальної революції.

Таким чином, можна сказати, що праві елементи вимагають всеєдиного фронту, в котрий вони бажають включити всю трудову демократію, як реальну бовву суспільно-політичну силу, як єдину основу суспільства, подавляючу більшість нації. В цім ясно видно політичну й суспільну мету правих елементів: трудові кляси, вся трудова демократія мусить стати не під команду українських пануючих кляс (яких немає), а тієї інелігенції, що заступає порожнє клясове місце (заняте, зрештою, чужонаціональними пануючими клясами!).

Соціолоґічно це аномалія: клясове панування здійснюють тільки фактично пануючі кляси, а не фікції. На Україні панують буржуазія, поміщицтво й купецтво з Москалів, Поляків, Жидів і ин. Закликаючи трудову демократію до всеєдиного фронту, наша реакційна й буржуазна інтелігенція кличе селян, робітників і трудову інтелігенцію фактично на клясове співробітництво з чужонаціональними пануючими на Україні клясами, цебто, з погляду дійсних національних інтересів ця акція є національним зрадництвом, антипатріотичною справою.

Трудові кляси на це не можуть піти й не підуть, і щоб це так було, то не треба вплутувати сюди й соціалізму: трудові, клясові інтереси є така сила, що логічно прає трудові кляси на боротьбу з нетрудовими. Припустім, що соціалістів у нас нема, їхня агітація не розбиває фіктивної „ідилії“ міжклясового співробітництва, але ж гніт і визиск буде? Буде!

А як буде гніт і визиск, то буде боротьба визискуваних проти пануючих.

І що головне в нас: ніякі реальні зойки наших буржуазних елементів про потребу всеєдиного фронту в ім'я боротьби за державу, проти окупації й т. п., не мають практичного значіння; припустім, селянство, робітництво і трудова інтелігенція скажуть: добре, в ім'я визволення від окупації і створення власної державности — єднаймося! Але з ким єднатися? Вони чужі, неукраїнські, проти їх і треба ж єднатися! Значить, з одного боку, українська трудова нація, 30 мільонів, а з другого — кілька десятків (хай навіть так!) тисяч буржуазно-інтелігенських голодранців, що хочуть розбагатіти і стати справжніми капіталістами та поміщиками. Щоб піднести їх до цієї ранги, треба всій нації завести з ними всеєдиний фронт і виплекувати на собі своїх рідних паразитів.

Українські воші така ж гидь, як московські або польські.

Українських пануючих кляс тепер реально не існує, а тому для трудових кляс нема з ким творити всеєдиний фронт, коли б навіть вони цього (що є проти природно!) й забажали в ім'я боротьби проти чужинської окупації.

Боротьба проти окупації, створення своєї незалежної республіки — таке завдання стоїть ... перед ким? Реально: перед українськими трудовими клясами, перед трудовою демократією, котра творить подавляючу більшість нації. Відціль — ясний висновок: для міжклясового компромісу на Україні нема просто об'єктивного ґрунту, коли ми хочемо вести національну українську політику.

Український патріот не може навіть думати про міжклясовий компроміс, про всеєдиний фронт, бо це у практиці означало б порозуміння з чужинецькими пануючими клясами.

І хай нам українські буржуазні голодранці не вказують на чужі нації, що там, мовляв, під час грівної небезпеки всі єднаються в одне. Наприклад: Франція, Німеччина, Англія під час війни. Так, німецька буржуазія й соціалісти голосували за воєнні кредити. Те саме було у Франції. Але ж у Німеччині є німецькі (й тільки) кляси: поміщиків, буржуазії, селянства, робітництва. Кожна з цих кляс є політична, культурна й господарська реальність, а не фікція. Одна кляса не може без другої здійснити в житті завдання всенациональної оборони, або одна кляса не може здійснити своєї безоглядної диктатури над другими. Хоч як Вільгельм II. ненавидів соціал-демократів, але соціалістичну літературу мусів дозволити для читання в окопах! Коли кляса є реальна (організована) сила, то її респектують, з нею порозуміваються.

Візьміть тепер після війни ту ж Німеччину або Чехословаччину. Що тут є? Організовані суспільні кляси, котрі у своїй цілості творять повне,

національне суспільство. Тут є багато гомону про „коаліцію“, міжкласовий компроміс. У Чехословаччині він здійснений, у Німеччині — ні. Поміщики, капіталісти, середній стан (Mittelstand), робітники, селяни — вони зорганізовані політично, економічно, професійно. Наприклад, робітництво: має органи для різнобічного життя, для ведення політики — партію (й не одну), для захисту щоденних класових інтересів — професійні спілки, для економічної самопомоги — різнманітну кооперацію. Це сила, яка може мірятися з пануючими. Не може їх іще перемогти, але й не дасть на собі безборонно їздити. Селянство? Воно таксамо має партії, спілки, кооперативи. Тут іде організована боротьба, або організований компроміс, коаліція, перемирря.

Для міжкласового компромісу тут є об'єкти. І тут заводиться (в головному) при потребі всеєдиний фронт для досягнення певних завдань, виключаючи екстремні групи.

Ну, а який же міжкласовий компроміс можливий у нас? Із одного боку, 30 мільонів, а з другого . . . кілька „класових“ одиниць, попросту, порожнє місце, що хоче бути чимось. Просто смішно говорити про балакання українських „класових“ унікумів із буржуазно-поміщицького світу про всеєдиний фронт. Хто з ким має єднатися? Сила з діркою з бублика.

Це мені нагадує анекдоту, чи дотеп про хоробрих Чорногорців, котрі перші оповістили війну Німеччині. Коли спитали якогось Чорногорця, як маленька Чорногорія могла оповістити війну багатомільоновій Німеччині, Чорногорець одповів: „Нас разом із братами Руськими — 150 мільонів!“

Так і наші буржуазні Чорногорці загрожують своєю непереможною силою, бо їх, мовляв, разом із „братами“ селянами й робітниками аж 40 мільонів! І щоб здійснити загрозу, вони репетують про всеєдиний фронт.

Хто хоче вести реальну політику, основувану на дійсних засновках суспільної механіки, той мусить собі сказати: ніякого всеєдиного фронту, а тільки єдиний національний фронт української трудової демократії, що за сеї історичної доби є представницею всієї нації.

На цю добу нашої історії—це є закон буття нашої нації. Хоробрі наші Чорногорці, коли вони реальна сила, коли вони справжня буржуазія, хай видадуть хоч один буквар для нації, для конкуренції хоч би з тим морем російської літератури, що виходить тільки в Берліні!

Вся українська „буржуазія“ не може зорганізувати хоч би одного видавництва, хоч би одного путнього підприємства, хоч би одного банку! Бідолашні наші „капіталісти“ за кордоном не можуть часто обійтися без допомоги, яку їм дають із гуманітарних міркувань соціалісти.

Sapienti sat!

III.

Всі повищі міркування відносяться до проблеми політичного об'єднання, котре треба різько відмежувати від инчих форм суспільної співпраці ріжних групвань.

Підійдім до справи політичного єдиного демократичного національного фронту конкретніше.

Тут ми повинні дати відповідь на кілька питань, важніші з яких: в ім'я чого об'єднувати, кого й як об'єднувати?

В ім'я чого?

Політичні групування відрізняються від усіх інших форм суспільної діяльності тим, що вони мають мету — досягти влади й то єдиним шляхом — політичної акції й боротьби. Політичні групування — це дієві, навіть босві органи суспільних клас. Головно класи, змагаючись до важнішої ролі в житті, виділяють такі босві сили в одній формі — партії.

В ім'я чого борються (коли справді борються) наші партії? Державна програма в їх загально означається: створити українську державу, самостійну й незалежну, але розуміння держави в їх не однакове. Одні партії змагають до створення трудової демократичної республіки в радянській формі, другі стоять — за республіку демократичну, треті — за республіку централістичну, буржуазно-олігархічну, четверті — за „державу“ без прикметника (хто не хоче признатись і отверто сказати, що він за монархію, той говорить „держава“) й, нарешті, п'яті — ясно говорять за монархію, абсолютистичну, чи навіть „трудоу“, одне слово — українські партії мають дуже неоднакові державні ідеали: від трудової республіки аж до „трудої“ монархії!

Не треба особливого хисту, щоб довести, що за цими термінами ховаються класові інтереси й відповідні суспільні ідеали. І коли до цього спокійно віднести, то можна поставити питання: а яка державна форма ймовірно є найбільш можлива й реальна для України при тій умові, що ця держава буде своїм змістом українська?

Щоб бути змістом українською, ця держава мусить бути вільно організована самою українською нацією, без сторонніх впливів. Українська нація, як ми вказували, — цього ніхто не може відкидати — складається з трудових класів, селянства, пролетаріату й інтелігенції, причім відношення всіх груп приблизно може бути означене — 9 : ½ : ½. Селянство становить 9/10 нації.

Трудові класи, будуючи вільно свою державу, органічно не можуть будувати її інакше, як відповідно до своїх інтересів: це значить, що кожна особа з цих груп захоче мати рівне право у своїй державі, захоче бути джерелом самого права, тому політична демократія є неминучою й найбільш сприятливою формою державного устрою для трудових класів; опріч того, ці класи неодмінно, органічно, спонтанно прямують і до економічної демократії, що означає в дійсности змагання до економічної рівності, до усунення визиску шляхом політичної контролю, і шляхом організації суспільного господарства.

Трудова демократія принципіально вимагає такої політичної організації, в якій був би як-найбільший простір для самоврядування місцевих громад і як-найменшої участі державної влади в господарстві. Большевицька спроба поставити „во главу уїла“ державу й вести суспільне

господарство своєю силою, централістично, розбилося перед нашими очима. Ті соціалісти, що раніш настоювали на „удержавленні“ господарства, тепер уже ясно (одні більше, другі менше) бачать, що держава-господар виключає, й господарську, й політичну демократію. Я особисто думаю, що у своїх шуканнях соціалісти звернуть на шляхи, що їх колись указував Драгоманов, і глибше задумуються над концепцією „товариство товариств“ або, як казав Драгоманов — „федерального соціалізму“, розуміючи під ним державу, як спілку громад, котрі ведуть господарство й культурну працю ініціативною знизу, з самих себе, не ждучи наказів зверху. Господарська демократія, в якій передумовою є рівне право людини на землю (прошу не змішувати з „уравнітельним землекористуванням“) й участь робітництва у промислі на правах співвласників.

Я не пишу економічної програми трудової демократії, бо для цього треба докладного окремого розгляду, але зазначаю коротко, що я не кажу про соціалізм — коли під ним треба розуміти державне господарство, бо трудові класи будуть будувати суспільство й державу не на основі ідеалістичних проєктів, а шукаючи кожночасово відповідних до своїх інтересів форм державної організації. Чи це буде радянська республіка? Коли під радянською республікою розуміти большевицьку „радянську“ республіку, то так ої республіки ніколи вже ніхто на світі будувати не буде!

„Радянська державна влада“ — це ще не сконкретизована форма, коли не рахувати того, що радянською можна назвати і владу Центральної Ради, з її губерніяльними й повітовими радами, і владу Козацької Ради на Запоріжжю або в старій Україні; і владу „Державної Ради“. Радянською владою можна буде називати владу всякої ради (навіть прихильники „трудої монархії“ називають свою концепцію влади — закінченням будівництвом радянської системи!)

Головною прикметою всякої радянської влади буде її суспільна й господарська політика.

Козацькі Ради, без участі селянства, в старій Гетьманщині, або ради в сучасній большевицькій Росії, ради без участі українського народу — ці ради не можуть бути ідеалом української трудової нації! Через те, коли сучасні українські чорносотенці і всякі пани, що підшиваються під „демократичний“ соціалізм, ведуть агітацію проти українських анти-большевицьких радянців і стараються накинути нам большевицько-московську концепцію „рад“, то вони роблять ту саму роботу, що робили большевики, доказуючи, що Генеральний Секретаріят тому так називається що складається з генералів!

Українська радянська демократія означає, на мою думку, таку організацію рад, до яких би люде насамперед обірались на підставі виборчого права: рівного, безпосереднього, таємного і пропорціонального. Наразі тепер не—загального, щоб туди не попали представники пануючих клас, а це значить — чужі пануючі над нами національні елементи. Це не загальна демократія? Український патріот був би ворогом свого народу, коли би дбав про владу чужих пануючих клас над своєю нацією!

Я власне говорю в термінах національних: національна політика української нації вимагає, щоб була влада української нації, влада більшості, цебто, в нас практично влада селянсько-робітничо-інтелектуальних мас.

І от ця влада сама в собі мусить бути зорганізована на строго демократичних основах, щоб принцип народоправства був справді здійснений. Не олігархія партійних вершків, не отаманщина провідників, а власне народоправство, здійснене в межах 30 мільйонного колективу.

Розуміється, що усунення моменту „загальности“ з системи виборчого права означає не якийсь принцип, а тактичну доцільність, подиктовану часом і обставинами. Коли українська республіка з українським змістом буде фактом, коли українські маси стануть політично-активними, тоді вони можуть і загальне додати до своєї чотиричленової виборчої формули, не боячись, що освічені пануючі чужинецькі класи розтопчуть їх свободу, бо тих класів і не буде в дійсності.

Я кавав вище про „ідеальну“ форму української влади на сей час, коли б її українська нація творила цілком вільно, а через те, що цілковита воля існує тільки в ідеалі, то в тягуче біжучого життя у процесі боротьби будуть потрібні певні компроміси. Наприклад: коли на українській землі окупація, то ми всі будемо боротись за те, щоб узяти хоч частину влади в свої руки, а тому для нас у тій боротьбі буде дуже корисний і принцип загального виборчого права: здійснення його у практиці означає зріст наших національних прав. Коли б мене спитали: а пішли б ви в Установчі Збори, коли б їх тепер скликали на основі загального права? Я на це скажу: не тільки пішов би, а навіть агітував би за їх, бо при теперішньому безправстві українського народу це означало би збільшення його прав.

Однак, щоб збільшити право української трудової нації, я б далі змагав до позбавлення політичних прав для панів поміщиків і капіталістів із метою, щоб визволити українських селян і робітників од визиску, себто, з метою збільшення відпорної сили української трудової нації. Таку соціальну політику, окрім звичайних класових мотивів, диктували б мені мотиви національні. Таку політику в сю історичну добу диктують нам об'єктивні обставини: структурний характер українського народу й його становище як пригнобленої нації.

Таке моє становище в цій справі диктують мені міркування дійсного патріотизму, дійсного демократизму, дійсного соціалізму.

Хто патріот, — мусить стати на цю позицію, хто демократ, — таксамо, хто соціаліст, — таксамо! Всякі викрутаси, „ідеології“, „принципи“, коли вони не ведуть просто й ясно до дійсного захисту прав українського народу, — непатріотичні, ненаціональні, недемократичні, несоціалістичні.

Цим самим, сподіваюсь, я вже відповів і на друге питання: к о го єднати в політичний український фронт. Але я ще хотів би порушити деякі боки цього питання. Кого єднати? В. Винниченко на це каже: всіх, окрім московствуючих комуністів, монархістів і „петлюрівців“. Щодо

московсько-яничарських „комуністів“ і монархістів, то це справа ясна. Але що таке „петлюрівці“? Хибá це партія, група, організація? Річ у тім, що, за большевицькою термінольоґією, „петлюрівцями“ є всі, хто не числиться у складі московсько-українських яничарів: і В. Винниченко, і В. Липинський, і П. Скоропадський, і М. Грушевський, і мова українська є „петлюрівська“, як іще вона недавно була „волапоком, якого видумав Грушевський“, на думку багатьох освічених Москалів. Розуміється, ніхто не приймає „петлюрівства“ в большевицькій інтерпретації, але ми самі, Українці, кого розуміємо під „петлюрівцями“? Всіх, що служать ідеалам Української Народньої Республіки в концепціях Центральної Ради і Трудового Конґресу? Ні. Бо всі ми творили ту республіку. Соціалістичні партії творили її навіть щиро.

„Петлюрівці“ — це не всі навіть ті, що перебувають у Польщі, бо багато виїхало з центром УНР, не будучи ідейними прихильниками особи, ідеології та метод С. Петлюри. На мою думку, „петлюрівцями“ є всі, що поділяють політику С. Петлюри (основану на конкретній згоді С. Петлюри з Поляками, звязану з нечуваними уступками в інтересах і престижі українського народу) й його методи (основані на персональному принципі — отаманщина — в політично-державній праці, з немичним хаосом і безконтрольністю в адміністрації). До таких „петлюрівців“ належать люде психольоґічно, навіть деякі з тих, що називають себе „ес-ери“, „ес-деки“, „ес-ефи“ й інші. „Петлюрівство“ не партія, не організація, а певна політика й тактика, через те деякі особи, що вчора були „петлюрівцями“, завтра вже перестають бути ними, переходячи до иншої праці, й навпаки. Багато пішло на культурну роботу в Чехословаччину й не цураються „петлюрівства“, а багато, живучи і в Польщі, до петлюрівства себе не причислюють.

Установлюючи дефініцію „петлюрівщини“, ми мусимо брати об'єктивні прикмети її, які, на мою думку, відповідають тому, що сказано вище.

І коли вже бути послідовним, то треба зазначити ще другу „петлюрівщину“ *suū generis* — „сменовеховство“. Є така течія в українстві? Є, хоч і дуже мізерна. Яка її ідеолоґія? Оправдання того стану річей, що є на Україні під московською окупацією. На західних наших землях окупація — польська, румунська, на східних — московська. Хто вважає Поляків за „союзників“, той „петлюрівець“, а хто визнає московську окупацію за законний уряд України, за „соціалізм“, за „визволення“ України й т. д., ганить усе українське, без розбору навіть його якостей, хто служить московській окупаційній владі, хто вмочує руки у кров українських жертв московсько-большевицького терору й виконує ролю московського яничара — що це за люде? В українстві за кордоном їх мало, але на Україні чимало. Як до їх ставитись? Уважати їх за борців за українську справу? Ні, ставитись до їх Українці повинні різько-негативно. Ідеолоґія „сменовеховства“ є передовсім:

а) антидемократична, ідеологія батогів і скорпіонів, вихвалювання большевицького бузувірства, отже демократ „сменовеховцем“ органічно не може бути, а хто ним стає, той є ворог демократії;

б) ідеологія великодержавної Московщини, а через те глибоко ворожа всьому національному українському, цебто, антиукраїнська; хибя Українець може ісповідувати антиукраїнську віру?

Ці дві основи „сменовеховства“ мусять бути огидні не тільки для Українця-демократа, а й не-демократа, бо неґації України не повинен приймати ніодин Українець, доки він Українець.

Ще можна зрозуміти Москаля-„сменовеховця“: він признає й виправдовує фактичний російський уряд. Це річ смаку. Уряд цей є російський, їхній власний, Росія є, вона панує й над иншими народами. Чорний або буржуазний, чи соціялістичний московський патріот, покидаючи один руський уряд, переходить до другого, знов таки руського уряду й вихвалює його. Це можна зрозуміти, але чи можна зрозуміти того Українця (як, напр., п. Харченка, Порша й т. п.), котрі, ставши „сменовеховцями“, перейшли на службу від українського до московського уряду? Тут уже є те, що треба назвати його власним іменем: національна зрада. Перевертні, потурнаки, недоляшки й т. п., — ось історичні терміни, які утворив український народ для означення певної категорії людей — запроданців, перекинчиків, яничарів і т. п.

„Сменовеховство“ є ідеологія служення великодержавній Росії, а не тільки політична „тактика“.

Ні, тут річ не в тактиці, а в тім: хто визнає великодержавну імперіялістичну Росію й сучасний большевицький уряд за свій, той—„сменовеховець“. Українець-„сменовеховець“ є національним ренегатом, що у практиці служить чужій національно-державній ідеології, зрікшися своєї, української, якою б вона не була.

Од „сменовеховства“ треба відрізнити звичайну капітуляцію під ударом фізичної сили ворога: розбійник може навіть убити свою жертву, але саму ж жертву ніхто не буде вважати за розбійника! Українські робітники, селяни, інтелігенція живуть на Україні, коряться фізичній силі наїздників, але не виправдовують тієї грубої сили, не вихвалюють її! Тут є покора перед грубою силою, але нема „сменовеховства“. Люде програли бій, безвихідні обставини примушують на капітуляцію, й вони йдуть у полон, але не переходять у моральне підданство ворогові. Полонений—не „сменовеховець“! Українець, поїхавши додому, констатуючи факт окупаційної влади, навіть даючи їй данину у продуктах і своєю робочою силою, є жертва насильства й тільки, але п. Харченко в „Накануне“ є вже злісний ренегат.

Це треба відрізнити.

Не треба доводити, що „сменовеховець“ може бути Українцем, коли він служить чужій національно-державній ідеології: справа ясна — „сменовеховцям“ не може бути місця в українській нації ні в ніяких її суспільних групуваннях, що стоять на ґрунті української національної державности.

IV.

Таким чином, ми відповіли на питання, з ким нам не треба єднатись, а тому перейдім до тих, з ким треба й можливо єднатись.

Ми установили раніш суспільну базу єднання: українська трудова демократія, що становить подавляючу більшість нашої нації. В яких групуваннях політичного характеру виявляється ця суспільна маса? В партіях. Отже про наші партії.

Демократичні наші партії можна поділити на три групи: соціалістичні, радикально-демократичні (соціально-реформаторські) й консервативно-демократичні.

Соціалістичні партії: 1. українські комуністи, українські соціал-демократи-марксисты; 2. українські соціалісти-революціонери (неонародники).

Радикально-демократичні: селянські соціалісти, соціалісти-федералісти, соціалісти-самостійники, радикали.

Консервативно-демократичні — переважно новотвори закордонні: народньо-республіканська партія, „Народнє Об'єднання“, хлібороби-демократи, народня партія й ин.

Розуміється, вищенаведена класифікація не ідеальна, але в основних рисах указані категорії прийнято, мабуть, правильно.

Що таке наші соціалістичні партії?

Насамперед, вони самі в собі мають різні „крила“: праве, ліве, іноді ще й невиразні „центри“. Українські комуністи стоять на принципі радянської демократії пролетарського типу, одначе визнають велику суспільно-політичну роль селянства й рахуються з ним, акцентуючи „дрібно-буржуазну стихію“ його. Поважно оцінюючи суспільно-політичну силу селянства, твердо змагаючись за українську національну державність і створення вищої національної культури, котра передовсім є й буде найкращим фактором визволення і пролетаріату, українські комуністи повинні оперти свою працю на базу трудової демократії, котра включає в себе селянство, про що цілком правильно й пише В. Винниченко. Досвід революції не тільки в Росії й на Україні, а також ув Угорщині, Німеччині, Австрії приводить середньо-європейську соціалдемократію до поважнішого цінування суспільно-політичної ролі селянства. Я особисто думаю, що згодом марксисты (комуністи-демократи й соціал-демократи) використають багатий досвід революції і введуть нові реалістичні риси у свої програми й тактику щодо селянства.

Українські соціалісти-революціонери, в основі тримаючись основних засад соціології неонародництва, для якого в нас багато працював „прудоніст“ Драгоманов, також використають досвід революції й вироблять свої суспільні, політичні й економічні концепції, відповідні до її обставин. Революція розбила с. р.-ів на кілька групувань, із яких головні: есери комуністичного напрямку (М. Грушевський, Чечель, Христюк і ин.), соціалісти-революціонери драгоманівської течії, можна назвати закордонні с. р.-івські організації „Вільної

Спілки“, і третя категорія — люде, що називають себе с. р.-ами, стоячи на правих позиціях-європейської буржуазної демократії, капіталізму й „чистого парламентаризму“. Організаційно існують тільки перші дві групи, а третя група тільки „статистична“, неорганізована.

Соціал-демократи поділяються також на три течії: симпатиків большевизму (переважно в Галичині), соціал-демократів, що стоять на позиції трудової демократії, й соціал-демократів правих, що стоять на ґрунті європейської буржуазної демократії, „чистого“ парламентаризму й капіталізму.

Радикально-демократичні партії ідеологічно між собою не різняться, хибá що тактично: радикали (галицькі), соціялісти-федералісти, селянські соціялісти, соціялісти-самостійники — своїм ідеологічним корінням виростають із народництва, переважно драгоманівського типу, опріч хибá „самостійників“, що свої соціології публично не розгорнули. Радикально-демократичні партії характеризуються тим, що вони „в принципі“ не проти соціялізму, визнаючи його як „ідеал“, але не вводячи соціялістичних моментів у свою практичну політику — це раз; говорять про надклясову державу й надклясову політику — два; стоять за більш-менш радикальні реформи (н. пр., земельну) без найменшого порушення основ капіталістичного устрою — три, за буржуазну демократію й „чистий“ парламентаризм — чотирі, а „самостійники“ ще й не проти військової диктатури. Радикально-демократичні партії часто хитаються у своїх „орієнтаціях“, не мають за собою ніяких масових народніх організацій, опираючись дещо на безпартійні інтелігенські одиниці.

Консервативно-демократичні партії формально демократичні, але тактично шукають „персон“, що могли б „твердо“ тримати владу. З почуттями симпатії до монархізму, вживають охоче терміну „держава“ у двозначному розумінню, стоять за „непорушні“ основи капіталізму, „більшої“ земельної власности, а через те заняті майже виключно „соціялістоїдством“, не маючи у трудових масах симпатій і сил для творення якихось своїх організацій. „Капіталісти“ без капіталу, часто „поміщики“ без землі. Цю групу партій трудно розмежувати з реакційно-монархічними формаціями через її ледви приховані симпатії „направо“.

Так мені загально в'являються контури наших партійних розмежувань, і коли ми покладемо в основу їх клясифікації формально політично-державний момент, то всі партії й течії можна розбити на такі групи:

1. большевицько-орієнтована група: укр. соціялісти-революціонери (течія М. Грушевського) й укр. соціал-демократи (галицькі);

2. радикально-соціялістична група: українські комуністи-„радянці“, українські соціал-демократи-„радянці“, українські соціялісти-революціонери-„радянці“, ліва течія галицьких радикалів, що стоять на ґрунті трудової демократії; це все „радянці“, трудова демократія;

3. реформісти-парляментаристи: українські праві соціал-демократи, праві соц.-революціонери, соц.-федералісти, селянські соціялісти, соц.-самостійники, праві радикали;

4. консерватисти-демократи: народні республіканці, хлібороби-демократи, „Народнє Об'єднання“, галицькі націонал-демократи („трудовики“) й ин. В цій таблиці лівий фланг „підозрілий сменовеховством“, хоч ідеологія його є большевицька з поправками; правий фланг є „підозрілий монархізм“ у більшому, чи меншому ступні; обидва ці фланги визначаються тим непогамованим „соціалістодством“, яке є їх характеристичною прикметою.

В большевицько-орієнтованих груп неясна їх ідеологія, зате багато „тактики“; трудно сказати, оскільки в їх панують „сменовеховські“ моменти, чи патос соціальної революції в большевицькій інтерпретації. В усякому разі неясне їх становище до большевицької окупації є перешкодою, що не дає змоги поставити питання: чи вони можуть твердо стояти в обороні українських національно-державних прав? Наскільки це так, наскільки це питання цілком не є ясне, то ледви чи було б реально говорити про включення їх у революційно-демократичний український фронт. Поки-що ця можливість, на мою думку, є проблематична.

Про правий фланг говорити не доводиться: він не може бути включений у революційно-демократичний фронт.

Отже залишається перед нами можливий об'єкт для розмов про спільну акцію захисту національно-державних прав України 2. і 3. групування: радикально-соціалістичне й радикально-демократичне.

Можна сказати, — ці групування можуть твердо заявити, що народоправна республіка є їх державною метою; вони стоять на принципі, що джерелом влади є народ, одріжняючись у розумінні конституційних форм демократії: одні за демократію української трудової нації, другі — за „загальну“ демократію, включаючи нетрудові, національно чужі й українській державности ворожі класи, в рямці демократії. Розходження це дуже важне, але своєю природою воно тактичного характеру: одні вважають, що найкращим шляхом для визволення українського народу є чисто-українська (з природи річі трудова) демократія, а другі, в ім'я принципу „чистої демократії“ й тактичної „неминучості“, вважають, що змішана (українські трудові й неукраїнські не-трудова класи) демократія дасть можливість визволення українському народові.

Це розходження глибоке й непримирне, одначе „при добрій волі“, при боротьбі з окупацією, воно, теоретично беручи, могло б бути абстраговане. Коли Україна під окупацією, то ні трудової, ні загальної, взагалі ніякої демократії української нема, цебто, й радикально-соціалістичні й радикально-демократичні українські групи позбавлені можливості свого вияву, а народ винищується, страждає й чекає „двіження води“. Вважаючи окупацію за спільне нещастя, силою й жорстокістю рівне з явищами сліпої стихії, українська демократія в цілому мусіла б організувати пляномірну боротьбу з окупацією коштом міжпартійної гризні й ворохобні.

Необхідною передумовою єднання мусить бути визнання всіма групами таких постулатів доцільної акції:

а) признання, що вся боротьба і спільна акція базується на обороні дійсних інтересів української нації в міжнародній сфері, обороні дійсних інтересів української трудової більшості в межах самої української нації; практично це значить: інтересів українського трудового люду, який творить $^{99}/_{100}$ всієї нашої нації, люду, руками, жертвами і працею якого тільки й може бути збудована українська держава;

б) признання, що державний і суспільний устрій української республіки може повстати тільки волею більшості, котра своїм вільним вотумом скаже, яка буде демократія: радянська, чи загальна, й цим установить перевагу того, чи инчого принципу.

Ці основні тези можуть бути підвалиною й душею об'єднання. Коли не ці, то які инчі?

Я инших не бачу.

В організації визвольної боротьби демократія мусить визнати, що форму державного устрою вирішить рівноправний громадянин. Коли більшість нашої трудової нації скаже, що мусить бути радянська демократія, — це мусить бути для всіх законом, і навпаки: більшість скаже, що всім рівне право, не тільки українським трудовим клясам, але й його національним і клясовим ворогам, — то хай і це буде для всіх законом, поки він волею більшості не буде змінений. Щоб вирішити це питання, щоб дійсно виявити волю більшості то до виборів може бути допущена цілість, усі громадяни України. За свої ідеали кожна демократична група, очевидно, може боротися в умовах вільної громадської пропаганди й агітації. Так, це мусить бути признане за передумову народоправства, а тому мусить бути відкинена диктатура „ініціативної меншости“, узурпація влади озброєними моторними політичними промисловцями.

Признання поставлених тут передумов мусить дати ґрунт для єднання, непризнання ж їх мусить вивести людей поза межі демократії. І оскільки радикально-демократичні групи дійсно стоять на ґрунті інтересів трудової більшості, вони муситимуть бути послідовні.

Я вважаю безплідними всякі взаїмні вимоги щодо зміни політичного віроісповідання: віроісповідання люде змінюють дуже поволі, й то не всі, але життява тактика міняється часто, як вимагають обставини. Я б не вимагав, щоб якийсь ес-еф обов'язково признав „радянський принцип“ (бо й цей принцип можна розуміти всяко!), але я буду вимагати: чи він визнає інтереси трудової більшості, респектує їх, і чи кориться законно-виявленій волі більшості? Це для мене важне тому, що я хочу знати: хто стоїть на принципі демократії, волі більшості, і хто має чесні визвольні ідеали, записані в його програмі, чи, може, він змагається за приватно-індивідуальні, еґоїстичні інтереси визискування й поневолення народу, ігнорування волі більшості?

Українська демократія, поклавши в основу справи інтереси й волю української трудової більшості, може протягом часу дійсно стати великою українською демократією, якій визвольні завдання й будівництво держави тоді справді стануть під силу, бо, у склад великої української демократії може ввійти майже вся нація, цебто, десятки мільйонів люду.

В ім'я великої творчої праці можуть бути допущені між демократичними групами компроміси, я думаю, не у програмах, а в тактиці, і то з спеціальною метою — більш доцільної боротьби з окупацією й наслідками руїництва.

V.

Перейдім тепер до питання, як єднати?

Для політичної акції єднаються тільки партії. Це зрозуміло само про себе.

Наші партії тепер із себе уявляють маленькі інтелігенські групування, малозв'язані або й зовсім не зв'язані з масами. Як інтелігенські формації, зв'язані ідеологічно і психологічно, ці групки доволі догматичні, вдачею своєю сектанські й одні супроти одних нетолерантні. Як сипучий пісок, що пересипається поміж шпарами соціально-класових і інших верств, інтелігенція не має сама в собі великої сили, що б її зв'язувала, бо своєю вдачею інтелігент є самотний шукач екзистенції, конкурент другому інтелігентові. Через те чисто-інтелігенські партії й не можуть бути великі числом. Великі числом партії творяться тільки на основі класових груп. У нас релятивно великі числом партії були й будуть тільки ті, що зв'язані з селянством (і то найбільші) та робітництвом, що очевидне само собою.

Союз партій це дуже нетрівка форма об'єднання, але вона неминуча. Таким чином, і для розв'язання поставленого питання іншої форми нема, як союз чи блок партій. Очевидячки, в нас цей союз партій можливий тільки тоді, коли союз закладається для певної політичної акції, а не тільки „союз для союзу“.

Створення об'єданого революційно-демократичного фронту річ нелегка. Я думаю, що навіть дуже тяжка.

Передовсім через те, що наші партії переживають наслідки своєї політично-революційної поразки. Переможені завсіди і скрізь розбиваються на гуртки, взаємно ненавидять себе, зводять порахунки, шукають винуватого і не признають своєї вини. Так було, й так буде.

Минувшина тяжка, розчаровання великі, зневіра в людях значна. Чи можна забути антипатії, взаємні образи, зради, одурювання й т. д., те, що спричиняло великі рани? Рани мають ту властивість, що вони болять і не дають забуття. Через те не так легко це може бути ліквідоване. Деякі особи, напр., не можуть уже на-віки рахувати на відновлення довіри, пошани й т. п. Первісна стихійна сила ненависти, непошани твердим муром стоятиме на перешкоді до об'єднання. Під партійними прапорами стоять иноді люде, що викликають роз'єднання на саму згадку про їхнє ім'я!

І це не тільки внаслідок нашої політичної та державної поразки. Вже одне те, що наші партії в даний момент, силою неприродних обставин, є інтелігенськими гуртками, що організаційно мало звязані з реально-трудовим життям нашого народу, мають мало тих рис, які визначають справжні партії в Європі. Селянські й робітничі маси перебувають іще в стані політичної анабіозу. Вони страждають, вони борсаються в житті, навіть ворохобляться, але політично вони ще не вміють жити. Їхній стан — наслідок неволі і слабости національної культури в її простому матеріальному розумінні. Що говорити про трудові маси, коли наша інтелігенція ще політично остільки примітивна, що проповідує безпартійність, себто, безпринципність, безпрограмовість і хаос, непотрібність організації. Говорить про визволення, про боротьбу, а відкидає єдиний спосіб визволення й ведення боротьби — організацію, партію! Наша інтелігенція декларативно претендує на місце між культурними націями, а тримається африканських поглядів про методіку політичного життя. Дорослі, освічені люди не соромляться говорити, що вони безпартійні, навіть пишуться цим. І то де? Сидячи в Європі, у країнах, де в парламентах немає „безпартійних“, а як трапляється кілька таких примірників, то на їх пальцями показують і називають „дикими“. А наші землячки не хочуть навіть зрозуміти, що то тяжка кваліфікація для більшості нашої „політичної“ інтелігенції. „Дикуні“ — це те, що я просто називаю африканським станом. Африканські Неґри й Готентоти „слава богу“, не мають партій, і за те вони — в колоніальній неволі.

„Беріть приклад із Чехів“ — гомонять навколо мене безпартійні політики наші і проклинають партії, не помічаючи того прикладу, що в чеському парламенті немає безпартійних. Коли хочете бути Європейцями, коли справді думаете про боротьбу, то соромтеся ж пишатися безпартійністю! Європеєць знає, що, хто є безпартійний, той є нуля з політичного боку. Нація, що складається з безпартійних, самостійна бути не може, це давно знає Європа, з погірдливою посмішкою дивиться на безпартійних „політиків“ і, не питаючись їх не то що згоди, а навіть думки, вирішує долю українського народу, як долю Африканців.

Безпартійний — це значить той, хто не хоче або не може організовано боротись. І коли ми говоримо про об'єднання, то мусимо мати на увазі ту пустелью сипучого інтелігенського піску, що буде ввік безплідна для долі нації.

Інтелігенція, „представники народу“, „міністри“, „посли“ такої політичної пустелі нічого не виявляють, опріч політичної слабости свого народу. З такими Європа і взагалі ніхто не рахується, бо політична вартість буває тільки там, де є сила, а сила є там, де є організація, партія.

Україна буде самостійна тоді, коли матиме хоч одну партію з 1/2 мільона членів.

До створення великої політичної сили ми прийдемо не самою тільки методою зб'юкування теперішніх малосильних партій, а тоді, коли сучасні партійні групи, зб'юкувавшись, розпочнуть агітаційно-пропа-

гандистичну роботу назверх і в осередку українських трудових мас, піднімаючи культурну творчість у масах і цим викликаючи їх бовві елементи на поверхню життя, гуртуючи їх у партії.

Може, це комусь здається за парадокс, але я беруся твердити, що метою створення української політичної сили на цей час треба вважати інтенсивну культурну роботу й будовану на ній політичну акцію.

Що я розумію під культурною роботою? Чи не відмову часом од усякої політики й поринання з головою у творення читалень, Просвіт, видання дрібних брошурок і т. п.? Розуміється, ні. Культурну роботу я розумію інакше.

Перш над усе мета її: всебічна організація широких мас українського народу. Конкретно: селянства й робітництва.

Яка організація? Насамперед професійна організація для щоденної конкретної боротьби за щоденні конкретні життєві інтереси: для селян — за землю, за аренду, за плату, за ціни на продукти й т. п., для робітників — за вищу плату, за менчий робітний час, за охорону здоров'я, за допомогу під час безробіття й т. п.

Треба приступити до організації селян у селянські спілки, робітників — у професійні спілки. В боротьбі за звичайні, щоденні конкретні інтереси селянство й робітництво дістане першу культуру солідарності і зрозуміє залежність своїх щоденних інтересів од організації суспільства, й тоді почне добре розбірати й його структуру, механіку суспільних відносин, і ... механіку політичної боротьби. Професійна організація трудових клас є першою школою організованої боротьби за своє визволення.

Професійна боротьба з невблаганною логікою вимагатиме й економічної організації мас, для створення хоч якої-такої економічної незалежності від диктатури ринку й капіталістів, хоч такої-сякої економічної взаємодопомоги, особливо потрібної в момент гострішої боротьби. І тут кооперація є тією формою господарської організації, вагу якої вже маси розуміють, хоч не дуже вміють практично її здійснювати. Особливо важні перспективи для кооперації селянської. Розвиток її в Європі й на цілому світі виводить селянство з дна життя на поверхню. Зріст селянської сили є загальне з'явище, що видно хоч би по тій хвилі, яка піднялась і має назву „аграризму“, доволі поважно каліченого впливами буржуазії, однак своєю тенденцією навіть цей „аграризм“ уже порядно тривожить промисловців і торговців.

Таксамо й робітничка кооперація виростає в поважну силу, з якою панкапітал мусить не раз числитися.

При тім, що вся сила капіталу на Україні є в руках чужих націй, то економічна боротьба методом кооперації набирає для Українців величезного значіння, не тільки соціального, а й національного. І коли хто розуміє проблему відродження нації, проблему її внутрішнього господарського усамостійнення, проблему створення повного українського суспільства глибше, ніж справу перемальовування вивісок — той буде всю силу й увагу вкладати в кооперацію, як методу створення еконо-

мічної сили української селянсько-робітничої нації. Всякий соціолог і політик розуміє, що українську вивіску почепить над своєю фабрикою, майстернею, крамницею, канцелярією, школою й т. д. тільки Українець. Отже коли вся українська земля обквітчана чужими вивісками, то вже всякий Українець повинен зрозуміти, що головну, кермівничу роль в виконванні важних суспільних функцій у нас грає чужинець — і то капіталіст, поміщик, торговець, банкир, урядовець і т. д., і т. д. Коли мені буржуазний Українець каже: „Чому кооперація, та ще селянська й робітнича, нам треба своїх банків, фабрик і т. п.“ — то я відповідаю: „Візьміть та й зробіть!“ Банки й фабрики в нас будуються в результаті акумуляції надвартости, що її збирають чужі капіталісти з українських робітників, і з земельної ренти, що її збирають у результаті з землі, оброблюваної українським селянством. Вартости творяться працею, а вершки з неї збирає кольоніальний капіталіст — Москаль, Поляк, Жид і інші.

Український буржуазний голодранець хоче й собі щось вирвати. Силкується, метушиться, але нічого не може зробити. І не зробить, бо він має від чужинця-капіталіста тільки „жалування“, яке тільки в виключних випадках переважає необхідне мінімум екзистенції, а в більшості нижче за його. Ну, коли й які капітали збере український буржуазний голодранець, щоб творити свої фабрики, банки й т. п.?

Доки сонце зійде, роса очі виїсть: механізм пануючого та ще чужого, що опирається на свою велику метрополію, капіталу безмірно-могучий, і з ним конкурувати якийсь український буржуазний гайдамака не зможе ніколи. Українська нація не зможе довіряти таким методам „відродження“, котрі виходять із уст безґрунтовних наших капіталожадних злиднюків.

Для боротьби за економічне усамостійнення мусить стати селянство й робітництво — українські продукційні групи, які мусять знайти способи залишати в себе хоч частину вироблюваної ними тепер для чужинців надвартости. Для селян і робітників є така метода економічної боротьби — кооперація, котра прийде колись до своїх власних банків, фабрик і т. п. Українські фабрики, банки і взагалі економічна сила повстануть тільки з кооперації, або їх зовсім не буде.

Наші „капіталістичні“ голодранці не збудують фабрик і банків на присвоюванні американських доларів, чи державних папірців (для цього час, проте, минув). Тому, хто справді серйовно говорить про „відродження“, „визволення“ українського господарства, нема инчого шляху, як кооперація, й то селянська й робітнича, бо єднати силу економічну можна тільки там, де вироблюються матеріяльні вартости.

Культурна робота на полі господарства полягає в тім, щоб творити українські фахові, освічені технічні сили, котрі треба наводити на організацію господарства українських продукуючих клас. Український інженер, агроном, лісничий, зоотехнік, економіст повинен йти у трудову селянську й робітну масу, й там організувати молочарні, свинарні, мильярні,

трачки, бровари, кузні, механічні майстерні, млини, шевські, кравецькі та всякі майстерні, організуючи людей української породи на позиціях економічного усамостійнення, а не пхаючись із усіх сил на чужу фабрику, чи в панський маєток, щоб бути пригінчим над українським селянином і робітником, пожираючи крихти української надвартости, які йому з своєї ласки приділить за вірну службу кольоніяльний капіталіст.

Хто справді хоче дійсної самостійної України, той неминуче піде вказаним шляхом, щоб кооперацією — складанням господарських трудових сил — пробивати шлях для самостійного українського господарства, без якого — скільки не кричати, самостійної України не буде!

Кооперація буде підпорою не тільки професійного нашого руху, але й політичного.

Професійна організація вимагатиме економічної, а одна і друга разом вимагатимуть політичної, бо люде, що інтенсивно працюватимуть на полі своїх професійних і економічних інтересів, незабаром ясно побачать, що без політичної боротьби не можна досягати великих професійних і кооперативних ефектів. Вони, наші селяни й робітники, тоді побачать звязок між урядами, парламентами (й теперешніми совдепами) — з одного боку, і неволею їх, Українців, — із другого. Їм тоді ніхто баків не забиватиме „надклясовою“ природою держави, її прихильністю до селян і робітників, вигодами „безпартійности“ й „аполітичности“ — тоді многомільйонове українське селянство схопиться за руки і створить таку партію, яка зможе протиставити силі силу; тоді українські робітники створять свою реальну партію і зводитимуть бої, як достойний противник, що вмітиме наносити удари, а не тільки скиглити від злиднів.

Тоді й „представники народу“ говоритимуть инчим тоном, а головне — що й вороги заговорять инчим тоном із Українцями.

Доки ж цього нема, то не треба витріщати очі від благочестивого жаху, що наших прав ніхто не шанує, нашої „льоґіки“ ніхто не розуміє, „справедливости“ до нас немає. Люде дивляться на инчих людей, як на природу: визискують їх. Українці є таким елементом у природі, що лежить непорушно — тим то його не визискує тільки той, хто не хоче. Соціяльна революція в Москві, чи в Льондоні нас не визволить, коли ми самі не створимо сили. Естонія й Латвія самостійні, а Україна — ні! Пошукайте причин, то й побачите, що Одеса не більшу роль грає для Росії, ніж Ревель або Рига. Естонці та Латвиші самі в собі мали велику організовану силу опору, були зорганізовані політично й економічно. Українці, Білоруси мали тільки „принципи“, замість реальної організації, то й мусять тепер шляхом великого молекулярного процесу перетворюватися з нутра в самостійне суспільство, щоб стати вже потім і самостійною державою.

Так у коротких рисах я розумію культурну суспільну роботу, яку нам треба організувати паралельно з політичною акцією, бо всяка політична акція матиме рацію й успіх оскільки, оскільки за нею стоять народні організовані маси. Ведення ж політичної акції партійками-

колібрі матиме стільки оправдання й сенсу, як і боротьба навіть окремих героїчних одиниць. Один учений, енергійний, творчий Українець часто більше робить, ніж ціла „партія“ з десяткох пересічних і млявих, хоч і благородних індивідів. Роля Шевченка, Франка, Драгоманова — хіба це не показчик ролі окремих одиниць? Наприклад, емігрант Драгоманов ворохобив українську справу більше, ніж сотні його неорганізованих прихильників на самій Україні. І хто ж скаже, що культурна праця названих людей не дала великого політичного ефекту, у свій час і в своїх обставинах?

Отже, коли я говорю про культурну роботу, то обсяг і методу її треба розуміти як духову, політичну, клясову, господарську організацію подавляючої більшості української нації — трудової демократії. Іншого шляху до визволення України і створення нашої держави я не знаю.

Таким чином, говорячи про єдиний революційно-демократичний національний фронт, я говорю про об'єднання політичних групувань на одній платформі, з метою політичної акції й культурної організації української трудової демократії, котра одна є нацією, й котра одна поставлена історією на визвольний шлях? Політичну акцію вести треба відповідно до стану органічних сил народу, весь час намагаючись перетворити потенціальну енергію індивідів у кінетичну енергію національного колективу.

Через те, що наша доля — боротьба за визволення, то треба вести боротьбу доцільною методою: організовано й дисципліновано. Організацію дає рух, дисципліну — однаковість інтересу, мети і шляху. Організація народніх мас дасть могуті засоби для боротьби і з інтелігенським перекинчицтвом, „сменовеховством“, авантюризмом, фантастикою і злиднями.

Ми повинні організуватись гармонійно, як армія, як машина, прилад, яка у своїх частинах, різнманітна в їх, і гармонійна у своїй цілості. Таку організацію може дати тільки несуперечна у своїх внутрішніх тенденціях група суспільства — кляса.

Наша нація селян і робітників є разом одна величезна кляса, поневолена соціально, національно, політично, культурно. Ця кляса-нація може й повинна організуватись, коли хоче жити. Ця кляса-нація може боротись тільки за те, що їй треба: визволення праці, визволення особи, визволення землі й за свою самостійність. Хто не може за це боротись, тому не місце в організації української трудової демократії. Ні торгуватись, ні переконувати когось, благодати помочі в чужородних соціальних, чи національних стихій українська трудова демократія не сміє й не може, коли не захоче відмовитись од своєї мети.

Ми не завдаємо собі мети створити „всеединий“ фронт, бо вважаємо це завдання за рішені, коли буде фактом тільки єдиний демократично-трудоий фронт, котрий є цілою нацією. Конкретно: які групи могли б створити єдиний цей фронт? На мою думку, для цієї доби могли б порозумітись соціалістичні й радикально-демократичні групи, вказані раніше.

Всі разом? Краще було б, щоб усі разом, але буде вже добре, коли початок такого єднання закладуть хоч дві-три групи й розвинуть акцію, тоді на основі закону соціальної гравітації до них пристануть і інші групи, яким будуть справді нечужі інтереси української трудової нації.

Я не буду здивований, коли в першу чергу підуть соціалісти, бо шире й чесне служення ідеям соціалізму, суспільництва, громадянства вимагає від них послідовності й самовключення в велику колективно-громадську працю, але коли патріотична, демократична інтелігенція захоче боротись за визволення справді, то, розуміється, й вона буде на єдиному трудовому фронті, котрий тепер сам у авангарді, але зуміє вивести за собою на життєве боввище велику армію праці, що, нічого казати, зорганізується в величезних резервах української трудової нації.

Перемога буде за нею.

В це повірить кожний, хто вірить, що десятки мільонів не можуть вимерти в ярмі.

До програми українського визволення.

I.

У таких націй, як українська, наукова самосвідомість не могла розвинути зразу на початках національного руху. Це тому, що національний рух починається в усіх примітивних народів на полі мистецтва, згодом поширюється на усвідомлення історичної традиції, свого минулого (історія), рівнобіжно з цим іде вивчення й культивування мови й літератури, потім захоплює ширші смуги науки й популяризації її, потім захоплює сферу політики, нарешті — економіки. Наповнюється національний рух культурно-освітнім, політичним і господарським змістом, захоплюючи, де-далі більш, усі сторони життя й, нарешті, дійшовши синтезу, розливається широким морем національно-суспільної творчості. З соціологічного боку розглядаючи, національний рух нових часів представляє зпочатку акцію кількох одиниць, що в романтичному захопленні культивують нові образи й переживають нові емоції колективної солідарності *suī generis*. Так починається відродницький рух слав'янських і ин. народів (Українці, Чехи, Хорвати, Словінці, Білоруси, Естонці, Латинці, Литовці, Фляманці й ин.) З акції кількох одиниць, що пишуть вірші й гаряче деклямують на національні теми, започатковується рух, що невпинно поширюється, притягає все більше adeptів, захоплює крок за кроком усі ділянки літератури й науки, притягає кваліфікованих інтелігентів, що силкуються надати „національну форму“ кожному виявові життя. Рух довго носить інтелігентський характер, з неминучим народолюбством і „демократизмом“. Але коли рух перейде від мистецтва й науки на поле народньої освіти, політики й економіки, то він стає масовим, охоплюючи всю поневолену націю, яка в наші часи виявляється переважно трудовими класами, в першу чергу, селянством.

Бездержавна нація, що складається в подавляючій більшості з селянства, завжди представляє собою „неповну націю“, й займає місце поневоленої класи в суспільній системі на даній території. Неповна нація має тільки одну класу — поневолених соціально, національно й політично. І через те національний рух носить характер визвольного з погляду політичного, культурного й економічного, й навіть поступового та революційного. Національний визвольний рух завжди носить характер і соціально-визвольного, й політично-революційного.

Характеристичною рисою національно-визвольних рухів є їх ідеологічний максималізм: ініціатори на полі національної літератури ста-

влять собі метою негайно створити „велику літературу“ й вимагають їй рівного місця між світовими літературами. Науковий діяч-ініціатор мріє про університети, школи. Політичний діяч поневоленої нації ставить, принаймні, ідеологічно, максимальну вимогу — самостійність і соціальний переворот, уявляючи свою задачу як революційну й малюючи собі образ визволеного краю як модерне суспільство, де нема несправедливостей, нема утисків, лиха. Такі уявління живуть у цілому ряді визвольних поколінь, котрі мріють про здійснення своєї мети, без огляду на сучасний їм стан їхнього народу. Політично-суспільний реформатор, борець і революціонер не оглядається на культурний стан народу, не бере на увагу стану його науки, ступні розвитку мови, економічного стану. Реальні категорії для його ніби не існують: він не цінує й не обраховує сутнього, а лишень удивляється в „будуче“, бажане. Коли він говорить про стан свого народу, то цінує всі сторони як об'єктивні свідки його дозрілості в кожному напрямі. Одначе з боку не тяжко помітити повну ілюзійність його уявлінь: йому здається, що все життя кричить про необхідність перевороту, реформи, зміни обставин. Як хворий що-хвилини мріє бути „цілком здоровим“ і уявляє собі не перехідні форми одужування, а тільки стан повного здоров'я, думка його коливається межі двома антиподами: сучасним злидненим станом і наміряним станом повного визволення, поминаючи перехідні форми поступового наростання сил і можливостей. Бажання повного визволення малює йому картину повного контрасту до реальної буденщини, й через те всі визвольні програми будується як максимальні. Инакше й бути не може, бо кожна немак-симальна програма здається — й в таку щодо суті — програмою неповного визволення, програмою без логічного закінчення, програмою одужування, а не здоров'я. Досвід указує, що з компромісовою програмою можна жити, але не можна творити. В поневолених широких масах мають успіхи тільки максимальні програми, що обіцяють повне здоров'я, повне визволення. Одначе максимальні програми стоять у повній суперечности до реальних можливостей: що більш максимальна програма, то менше має живих, діяльних своїх провідників, adeptів. Вона здається чудовою піснею, казкою, але не пляном життя й не регуляміном поведінки. За неї борються тільки виїмкові натури, що з ризиком і фанатизмом, без жаху, женуться за фантомом повної волі, живучи в обставинах тяжкого поневолення. Героїчні вчинки, великі твори виходять із діяльності максималістів, але реальних здобутків для мас даного моменту буває з того мало. Тимчасом діяльність опортуністів, мінімалістів незвичайно сіра, мало родюча, кладе на все тавро застою, інертності, упадку сил і духа, деморалізації, загалом — консерватизму, котрий душить живих людей евою суперечністю до визвольної мети.

Консерватисти не можуть служити визволенню, бо консерватизм виключає зміни. Максималісти живуть у атмосфері ілюзійонізму й мало вносять змін у становище широких мас, мало дають для даного моменту й часто навіть спричиняються до розчаровань.

Між цими крайностями б'ється думка людська, шукаючи „виходу“, „примирення“ утопій із дійсністю. Політичні діячі, що добиваються перемоги над перешкодами, раз-у-раз одчують непридатність цих крайніх позицій і шукають таких „програм“ і гасел, що дали б їм найбільше здобутків при мінімумі затрат енергії — і нічого не здобувають. Кидаються у протилежну крайність, і також нічого не здобувають.

*

Одначе мусить же людина шукати такого розуміння річей, щоб знайти критерій для означення дійсного показчика правильної для даного часу програми боротьби! Коли не можна зразу досягти кінцевої мети, коли не можна примиритися з непорушністю мінімалізму й застою, то треба ж, нарешті, знайти програму-максимум для кожного даного моменту! Національно-визвольний політик мусить собі вияснити передівсім кінцеву мету визвольних прямувань тої суспільної кляси, інтереси котрої він захищає. Своєю льогічною природою кінцева мета поневоленої кляси, (й поневоленої нації) не може инакше формулуватися, як у категоріях політичного, культурного й господарського максималізму: від злиденного „тепер“ до ясної „будуччини“ величезний шлях, і тому „будуччина“ виглядає як утопія! Подумайте над формою українського визволення. Українська нація займає становище кляси, поневоленої трудової кляси. От щоб їй визволитись, треба здобути політичну владу. Політична влада українських селян і робітників на сучасній Україні, поділеній між трьома окупаціями, — хіба це не утопія з погляду політичного реалізму? Так, а проте ми не можемо відмовитись од цієї „утопії“, і ставимо її собі як необхідну, реальну потребу й завдання, бо без здійснення цієї „утопії“ не може бути самого визволення.

Подібне становище з нашим культурним поневоленням: щоб Українці могли жити своєю культурою, вони її мусять іще створити. А це значить — створити науку, підготовити десятки тисяч професорів, учити найменш сотню тисяч студентів, мати середні школи, а в їх професорів і учеників, мати нижчих шкіл стільки, щоб учити всіх дітей шкільного віку. Окрім того, треба мати наукову літературу з усіх (!) галузів наук: суспільних, природних, прикладних. Фізика, математика, соціологія, економія, філософія, педагогія, астрономія, технологія, природознавство й т. д. — скільки в нас таких книжок? А гарна література, а мистецтво? Шкода й говорити. Але, щоб нація українська могла жити своєю культурою, то треба, щоб усе те було. Створити його можна тільки протягом кількох десятиліть, та й то серед „сприятливих умов“. А який же Українець ізгодиться поставити у свою програму не все можливе максимум культурного забезпечення, без якого саме визволення неможливе? Отже і в культурній справі українська програма не може бути инакше сформулована, як тільки максималістично. І це розуміє кожний Українець, бо ніхто з нас не схоче примиритися з частинним культурним визволенням і прийняти хоч частинну культурну залежність нашого народу від його ворогів.

Те саме й на полі суспільно-економічному. Чи може почувати себе український селянин визволеним, коли він не має землі і змушений бути в ярмі в поміщика й залежати від його вимог і навіть примх, залежати у праці, аренді, продажі продуктів, випасі худоби, здобуванні палива й й будівельного матеріялу? Очевидячки, ні. Селянин, щоб почувати себе вільним, мусить позбутися всіх отих тягарів, і він інакшої програми собі не ставить, як скасування всіх тягарів залежності, себто, його програма в суті не може бути інакша, ніж максималістична.

А чи не подібна програма в робітника-пролетаря? Я думаю, що не треба цього навіть аж доводити.

Беручи всю суму суспільно-економічних інтересів українського народу, жаден Українець не може не признати, що для визволення треба, щоб промисловість, торгівля, фінанси й т. д. перейшли в українські руки. Як перейшли? Можуть Українці це все купити? Ні, не можуть. Можуть зробити? Можуть, але не раніш, як через півсотні літ упертої праці та ще й серед „сприятливих умов“, яких, очевидячки, не буде, бо от, напр., у Галичині українське селянство „законом“ позбавлене права купувати поміщицьку землю, а іншої — нема.

В суті суспільно-економічна програма визволення українського народу не може бути інакша, як максималістична при сучаснім устрої, а здійснення її не можна перевести тільки мирними засобами, бо для здобуття тільки самого права купувати поміщицьку землю в Галичині треба зробити революцію й силою добитися скасування заборони купувати землю. Коли були б українські поміщики з землею, то такої революції не довелося б робити, а тому українська програма з поміщицького становища не вимагала б революції й не була б максималістична, програма ж українських селян, природі о, є й мусить бути максималістична й революційна.

Такий є логічний зміст самої тямки українського політичного, культурного й економічного визволення — „максималізм“, „утопізм“, „фантазія“ й т. д. І хто справді хоче визволення, той із неминучістю змушений прийняти максимальну програму. Для всіх ідеологічних українських монархістів, фашистів, попів, адвокатів, професорів і т. д. людей вищевказаний висновок логічно ясний, але психологічно вони його не можуть прийняти. Хоч і ясно, але геть його. І вони „шукать виходу“. Але виходу нема й не буде аж до того часу, доки не . . . здійсниться поважної частини максималістичної програми: не тільки політичної, а й культурної та господарської.

Коли нема політичної волі, то який може бути „вихід“, як не у здобутті її?

Коли нема вищих шкіл, нема для них книжок і підручників, нема сил для ведення широкої культурної праці й т. п., то де вихід, як не в підготованні сил і не в витворенні того всього, що нам треба?

Який може бути вихід для селян, що гинуть без землі, як не у здобутті землі всіма засобами легальними, а коли легальні засоби недоступні, то нелегальними — повстанням, революцією й т. п.?

Власне — иншого виходу нема, й ніякого виходу українські реакційні, полохливі, консервативні „благомисляці“, групи й одиниці не можуть указати і не вкажуть, хоч би там що.

Через те вся їхня „ідеологія“, „тактика“ для українського народу непотрібна й супроти максималізму безсила.

Але ж і максимальної програми тепер не можна зреалізувати — скаже реальний політик.

Розуміється, ні.

Але максимальна програма ясно вказує напрям боротьби, обсяг її, характер її, а через те ясно вказує, що треба робити сьогодні: підготувати сили для здійснення її, виховувати весь народ для розуміння її і для розуміння свого становища. Коли ясна мета, тоді ясність стають і засоби для її досягнення, тоді є критерій для оцінки щоденної нашої праці й поведінки. Маючи ясну, хоч і недосягну сьогодні програму, ми що-хвилини знаємо, що й як нам робити, що нам корисно, а що — ні. Таким чином, перша користь максимальної програми та, що вона орієнтує весь народ на його остаточну, безкомпромісову, не угодівську мету, тримає весь народ у постійному напруженні й шуканні засобів, виховує народ у самоповазі, бадьорості, надії, себто, грає ролю добротворного ідеалу, дужою своєю принадною ясністю, котра зменшує чорноту нашої сучасної ночі неволі.

Маючи ясну максимальну програму, Українець при кожній нагоді й серед усяких обставин знатиме, що й як йому зробити, щоб й як йому сказати. Він тоді не скаже зайвого слова, не зробить „безоглядного“ вчинку. Його поведінка буде орієнтована на його мету й носитиме характер свідомої, творчої праці, яка має завжди вищий зміст. Він не буде безпотрібно впокорюватись або безцільно скандалити. Він не йтиме на ворожі хитрощі, не впадатиме в рабську угодовщину, не буде безтямно ворохобитись і кокетувати глупою революційністю там, де для неї нема місця. З фантаста й утопіста він перекинеться в реального політика, а не дрібного угодовця й назадника. Реальними політиками Українців зробить тільки ясно продумана й усвідомлена максимальна програма.

II.

Які ж мали б бути зариси тієї нашої програми?

З попередніх уваг уже видно загальний обрис її, але не буде зайво повторити його й додати деякі подробиці.

В політичній частині ми мусимо становити постулат єдиної самостійної, незалежної республіки й то в межах етнографічних. У цьому постулаті ховається кілька важних тактичних моментів, котрі ми могли б визначити так: попереду соборність, чи самостійність хочби части? автономія, федерація й конфедерація? єдина республіка, чи дві аби три республіки?

Це не випадковий факт, що за революції й розпаду центральних влад Росії й Австро-Угорщини на українській землі зазначилися три тери-

торіяльно-державницькі осередки: Велика Україна, Галичина, Кубань, не кажучи вже про Закарпаття, де витворюється більш складне з'явище.

Що на Великій Україні панує соборницький настрій — то не повинно нікого дивувати, бо Велика Україна є територіальний центр українського народу, й тому в неї було й буде природне прямування вважати себе за основу української державности й культури. Нація й держава українська не може бути поза матеріальним субстратом України — територією й народньою масою. Усвідомлення цього погляду буде навіть покажчиком зросту політичної й національної свідомости українських одиниць і груп. Без засвоєння цього погляду нема критерія навіть для визначення самої тямки національної свідомости! Недалеке минуле вказує нам, що цей погляд ще не загально-признаний.

У Галичині в-осени 1918. р. зразу в „правлячих“ колах виявлено нехіть до національно-політичного об'єднання, прикриваючи цю нехіть ніби-то політичними аргументами про небезпеку „Муринів“, а також і культурно-психологічними: „ріжниця культур“, „деструктивність наддніпрянської вдачі“ й т. п. У практиці це виявилось у створенні суверенної західної „області“ і збирання мита на кордоні між Україною й її західною частиною, на видалюванні „закордонців“ із Галичини й т. д. Коли б не енергія молодшого покоління й соціалістів, то Західна „область“ не мала б і чисто-платонічного акту злуки з Україною.

Наші політичні кола в Галичині виявили повну нехіть до прилучення до України ще далеко до того часу, як політика УНР дала їм заціпку, щоб виправдовувати цю нехіть порозумінням уряду Петлюри з Польщею. Цей факт склався у грудні 1919. р., а за рік і пів року перед тим що було? Бурхливе ворохобництво „західних“ Українців проти „закордонців“, цебто, Українців із інших десяти губерній України. Перейшовши на Велику Україну, галицька армія тримала себе як чужа армія в чужій країні, як суверенна організація в осередку України! І це не тільки через стару людську хворобу — „честилюбство провідників“, далеко ні! А головню через „ріжницю двох культур“: Галичанинові все наддніпрянське здається чужим, а Наддніпрянець не може без гумору й огиди ставитись до галицького „хуторянства“ й „дрібничковости“. Люде відчують, що вони один одному чужі: Галичани почувують себе „Європейцями“, цебто, „вищою расою“ супроти „Азіятів“-Наддніпрянців. Наддніпрянці — „руїтники“, вони „все руйнують“, і мають при тім „широкий розмах“ і т. п. Галичани, на думку Наддніпрянців, „страшенно вузькі“, „еґоїсти“, „ненавидники“, „реакціонери“ й т. п. Об'єктивно оглядаючи ці відносини, можна сконстатувати, що тільки невеличка частина галицької інтелігенції, переважно соціалістична, настроєна по-соборницькому і в дійсности не відчуває отієї „ріжниці культур“. Факт же відчуження „ріжниці культур“ свідчить яскраво про брак у більшості галицької інтелігенції почуття всеукраїнської солідарности, цебто, справді брак національної свідомости в тому розумінні всеукраїнськості. Фактично в почуттях є дві національні свідомости. Цей факт об'єктивно

спричинив розвал українського фронту в-осени 1919. р. Що ми втратили боеві позиції в осени 1919. р. — це треба завдячити власне цьому фактові! Так скаже історик, а пояснить це соціолог. Тепер іде суперечка, хто „більше свідомий“, або чия свідомість „більш українська“: чи галицького, чи наддніпрянського патріота. Це даремна суперечка, бо всякий спір двох людей, де кожний уважає себе за розумнішого і свідомішого, ніколи не може скінчитись, доки обидва розумні не скінчать своїх земних днів. Коли ж змагаються дві групи, дві ідеології і дві психології, то їхній спір може розвязатися протягом довгого часу, а то й ніколи. Напр. дві партійні ідеології (марксисти й народники, соціалдемократи й синдикалісти), церковно-релігійні (католики і протестанти, ті й другі і православні). Їх розділює не тільки ідеологія, а головно — психологія, що виростає з обставин сусідства, родини, звички, традиції, політичного або господарського інтересу, то-що. Те, що в Галичині панує „св. унія“, має велике роз'єднальне значіння. Доки в Галичині не з'явиться й не переможе ідея автокефальної української церкви, доти роз'єднання буде глибоке. Існування унії, цебто, звязку з Римом і підлеглості йому показує, що старий церковний інтернаціоналізм у Галичині дужчий за українську національну свідомість. Галицьке духовенство дуже ворогує проти політичного інтернаціоналізму й є завзятим ворогом соціалістів, яких принципіально обвинувачує за „інтернаціоналізм“, указуючи на непримирність націоналізму (патріотизму) з інтернаціоналізмом, а саме, тимчасом, любісінько належить до римського чорного інтернаціоналу, вважає його за свій вищий авторитет, який ставить вище за волю всього українського народу. Соціаліст за належність до свого соціалістичного інтернаціоналу підлягає критиці „патріотичного“ духовенства, але саме духовенство належить до церковного інтернаціоналу!

Хто хоче єдиної національної свідомості, той мусить консеквентно прямувати до створення єдиної української соборної автокефальної церкви. Але ті з українських попів, що перші візьмуть на себе ініціативу розриву з Римом і прилучення до своєї української автокефальної церкви (котра вже існує на Великій Україні), то будуть перші українські великомученики: з ними загал галицького українського духовенства вестиме завзяту боротьбу.

Для створення української національної свідомості абсолютно потрібне признання й одчування всеукраїнської єдності, цебто, соборності: політичної (об'єднання співзвучних елементів у єдині всеукраїнські партії), релігійної (створення єдиної автокефальної церкви), культурної (створення єдиних для всієї України культурних установ і підприємств), економічної (ведення плянної всеукраїнської економічної політики), а що аж пізніше з'явиться дійсне, глибоке, шире прямування до соборництва державного. Галичани йшли з Денікіном, а Наддніпрянці — проти, Наддніпрянці весь час проти большевиків, а галицька буржуазна інтелігенція вже повернула за большевиків, та ще й каже: „попереду соборність, а потім самостійність“. Це правда, що треба собор-

ности, але нею й не пахне в „орієнтаціях“ галицької бужуазної — і навіть у деяких випадках — і соціалістичної інтелігенції. Галицькі соціалдемократи мають „окрему тактику“ й тепер ідуть із московськими більшовиками проти українських соціалдемократів! Галицьке духовенство йде з Римом, а не з українським автокефальним рухом! І так у всьому ви бачите дві політики в ніби гомогенних соціальних, політичних, релігійних, культурних формаціях. Що це — дві культури? Так, це є з об'єктивно-соціологічного погляду брак національної (соборної) єдності, цебто, єдиної нації української ще нема.

Вони дуже образяться, ці люде, коли їм сказати, що в їх нема національної свідомости: як, вони, що говорять українською мовою й живуть на українській землі, „працюють“ для визволення „всього“ українського народу — вони не мають національної свідомости? Це просто наклеп . . .

Але це насправжки не наклеп, а тільки безсторонній науково-соціологічний висновок. Не подобається, але — факт.

Коли ми оглянемо Кубанщину, то сконстатуємо, що між нею й Україною відносини в дечому подібні до галицьких. На Кубані нема ріжниць церковної, але є станова. З того факту, що предків Кубанців вигнано з України (їм „подаровано“ Тамань), потомки кубанських запорозьких козаків почувають себе вищою породою супроти Українців „не-козаків“, так званих „новгородніх“ („иногородніх“), цебто, Українців, що насунули сюди, тікаючи від малоземелля, з осередку України. Як би хто побачив „політику“ на Кубані в рр. 1917—1919! „Ми — козаки“, каже частина кубанських Українців і вкладає в це слово якийсь „вищий“ зміст, ведучи явну й таємну боротьбу проти інших Українців, приблуд. „Новгородні“, змагаючися за рівноправство не тільки політично-громадське, а й економічне (треба землі!), висуває демократично-рівноправницькі гасла, стає ферментом революційним, політично-самостійницьким із соборницьким підкладом свого світогляду, а козацтво, в особах своїх навіть учених представників, уважає свою мову за „чорноморську“ й витворює специфічну „козацьку“ идеологію, далеку від ідеалу соборної національної свідомости. Козаки-Українці світоглядом і прямуваннями виявляють із себе ще й тепер незначну меншість, хоч на Кубані статистично Українці є більшістю. Кубанські Українці ще не доросли навіть до формули „Східно-української республіки“, вживаючи дипломатично терміну „Кубанський край“.

Слава Богу, що не вилазить на першу чергу ще „буковинський“ тип, хоч ні для кого нема секрету в тому, що „Буковинці“ й „Галичани“ між собою „нічого спільного не мають“ . . .

Ще більш „окремішностей“ виявляють Українці з Закарпаття. В їх ще панує назва „Русин“, „Руснак“. Найбільш офіційним висловом їхнього світогляду є те, що вони „Русини“, а зовсім не Українці. Вони плекають „автохтонну руську культуру“ й мають свій „автохтонний правопис, за основи якого („ѣ“ і „ы“) можуть голови покласти. Вони є „руський нарід“ і мають метою створити самостійну культуру. Українці

між ними представляють меншість, при тому становище тієї меншости не ліпше, ніж становище „закордонців“ у Галичині за українського уряду. Русини закроюються на „окрему націю“, але це йде тяжко: одні вважають себе за „Руських“, другі за „Українців“, а основа — за „Русинів“ і протиставляє себе тим і другим. Іде ферментація національних ідей, ще не вирішене питання, до якої нації Русини належать, не вирішене, як себе називати, який правопис мати, якому богові молитись — уніяцькому, чи православному. Цей фрагмент великого українського народу ще не знає, хто він, що він.

Оглядаючи українську націю за територіями, ми бачимо, що ще нема єдиного національного почуття і свідомости, навіть іще єдиного національного імени, мови, правопису нема! І ви хочете, щоб ця потенціальна нація вела єдину соборницьку політику, змагалась до єдиної державности, щоб вона мала право вже називатися нацією і претендувати на „рівнорядне місце в ряді європейських народів“? Їм бракує ще єдиної національної свідомости, цебто, кажучи инакше: придбання національної свідомости є ще й тепер її національно-максимальною програмою („утопічною“, за термінологією українських реакціонерів усякого сорту). Національна свідомість є проблемою суспільного виховання: в яких школах учиться, які книжки й газети читає, в якому товаристві, родині, докільлі буває — таку й має свідомість. Національна свідомість з'являється масово з побуту, а не з деклямацій і чудацтва окремих одиниць. Доки одне покоління не перейде через національну школу, культуру, політику, економіку, доти в нас іще не буде масової національної свідомости.

Але треба раз ясно сказати, що тямки національної свідомости не можна обмежити знанням свого імени й мови. Національна свідомість нижчої категорії (людина називає себе Українцем і балакає по-українськи): Українець на цьому ступні визначається ще в термінах зоології, а не соціології.

Вища національна свідомість є у тих, що відчувають свій звязок із усім українським народом, що знають його життя й побут, що знають його суспільну структуру й закони механіки, що знають закон суспільного життя статично й динамічно і знають, куди веде суспільно-політична діалектика наш народ і ціле людство. Така свідомість належить в нас тільки одиницям, а в інших націй такою свідомістю живуть дуже широкі маси; хоч і там є елементи, що живуть поза національною свідомістю, одначе, звязані суспільною механікою інших, свідоміщих груп, — вони не грають ніякої ролі. Національна свідомість мусить мати головніші аспекти суспільного життя народу: політичний, культурний, господарський, державний, релігійний і т. д. Коли індивід, не матиме у своїй свідомости одного з цих аспектів, то він безумовно не може грати творчої ролі в суспільстві й до „мізку нації“ належати не може. Йому може вже належати другорядна роля в суспільному житті, й чужому, і своєму національному. Коли перебрати наших інтелігентів, то наші політики

не знають, що таке суспільство, його структура, його механіка, наші економісти не знають діалектики економічного життя й навіть його конкретних форм, культурники не знають основ соціальної педагогії й культурної політики. Ремісники національного відродження, а не інженери. Не їм уміти вказати шлях соборництва в культурі й політиці, вони не знають навіть суспільного змісту соборництва. Соборництво можуть розуміти й відчути одиниці з вищою суспільною свідомістю. Ніколи не може бути путньої „національної“ свідомості без соціальної. Сама ідея соборности може вирости тільки в людей соціологічно освічених і морально соціабельних. Та інтелігенська маса, що проповідує „безпартійність“, ніколи соборницькою бути не може і в дійсности нею не є.

Ідея соборности є синтетичний вислів державної спільности всіх земель України й політичної, культурної та економічної їх взаємочинности, звязку. Почувати себе організмом, почувати біль од самої думки про поділ, мати одне верховне, абсолютно-імперативне стремління — до спонтанного об'єднання, без аргументів, без „доказів“, без раціоналізації. Соборницька „ідея“ без соборницького почуття у практиці — ніщо.

Без соборницької ідеї й почуття ідея політичної єдності українських земель річ нереальна.

Соборництво — це єдина передумова єдиної української держави: доки соборництво не стане основою української культури, доки всі Українці не з'єднаються в системі культурної, політичної й господарської взаємочинности, доки не перетворяться однакові партії на всій українській землі в єдині партії, — доти не буде в нас соборної держави.

Такого соборницького стану ще нема — є тільки таке прямування в релятивно невеликого числа одиниць. Є соборники на Кубані, Великій Україні, Галичині, Буковині й навіть (!) Закарпатті, але навіть ці соборницькі ідеологічно одиниці й групи не об'єднані ще в одну систему взаємочинности. Ви тільки погляньте: в нас є чотири соціалдемократичні партії: на Закарпатті, на Буковині, в Галичині, на Великій Україні (колись буде ще й п'ята — на Кубані), а де ж єдина соборна укр. соціалдемократична партія? Нема соборництва в церковнім житті. Нема соборництва і в політиці: Петлюра без згоди галицького населення входить у спілку з безпосереднім ворогом цього населення — Поляками, а Петрушевич робить те саме щодо Денікіна й большевиків, а галицькі соціалдемократи продаються московським большевикам у час найтяжчого знущання большевиків із Великої України й Кубані, кубанські „політики“ не входять у порозуміння з велико-українськими елементами, зате порозуміваються з „добровольцями“ Денікіна, а потім Врангеля. Це все не „помилки“, не „випадкові факти“, а справді прикмети, що вказують на органічний дефект української нації в цій добі — брак національної взаємочинности. Це так званий політичний еґоцентризм одиниць і груп, котрий панує в усіх примітивних народів, завжди і скрізь. Політичний еґоцентризм одиниць і груп — це значить: нема вищої центральної

точки, куди звертатись українському рухові, а з цього можливий тільки один політичний висновок — такі одиниці й групи, з протилежними прямуюваннями, ніколи не створять єдиної державности. Покоління політичних егоцентристів мусять попередити вимерти, щоб прийшла можливість створити єдину, українську, соборну державу. Коли в нас нема поважних соборницьких групувань, то нема й поважної соборної політики.

Доки Україні співзвучного світогляду не будуть вести однокрової щодо мети і пляну політики в варшавському соймі, румунському парламенті, в совітських урядах, на Україні й Кубані, доти ще рано говорити про соборну Україну, доти на ніщо не здадуться всі дискусії на тему, що раніше: соборність, чи самостійність? Не здадуться ні на що, бо соборність є передумовою самостійности: доки не буде соборности, доти неможлива самостійність. Ніодин із тих постулатів не може бути здійснений „пепереду“ другого. Механічна „соборність“ під Москвою (про що мріють нео-москвофіли) не означає дійсної суспільно-психологічної й культурно-господарської соборности, отож то, коли б Москва й „об'єднала“ зброєю українські землі, то це не значить, що Українці об'єднали б усі свої сили, проти „єдиного“ ворога — Москви. Коли б це було б можливе, то чому ж нема об'єднання Українців тепер? Через те „акції“ Петрушевича з большевиками, Петлюри з Поляками засуджені на загин і то повний: „західні“ Українці не пішли за Петлюрою, а „східні“ Українці паралізують усякі „кроки“ Петрушевича. З цього дальший висновок: здійснення соборности в політиці, культурі, господарстві означає усамостійнення української нації. Організувати всю націю (соборно) в культурну, господарську цілість, значить — і психологічно відірвати її від сусідніх національних груп, цебто, зробити її внутрішньо самостійною, після чого мало би прийти зокільне оформлення цієї самостійности в державній відрубности. Це могло б трапитися завжди при сприятливій міжнародньо-політичній ситуації.

Державна самостійність усього українського народу прийде пізніше за національну самостійність (соборність), котра може витворитись тільки у процесі культурної, господарської й політичної взаємочинности всіх українських земель. Цей процес уже міг би відбуватися й тепер, незалежно від окупацій, коли б українські соборники координували свою працю.

Чисто-соборницька політика в цей час могла би знайти свій вислів у формулі: боротися спільними силами за збільшення прав і культурно-господарських здобутків українського народу під кожною окупацією.

Приклад. Становище українського народу під Польщею й Румунією безвиглядне. Треба боротися тут за права й самі можливости боротьби. Скажімо, треба, щоб був український університет і українська політехніка. Для цього треба: приступити до фактичної їх організації (це вже зроблено), не можна явно, — треба нелегально, треба поставити їх на можливу наукову височінь, треба забезпечити й студентів і професорів грошима, шкільним приладдям, книжками, підручниками й под.; треба підняти рух скрізь за кордоном, треба скласти фонд для вищих шкіл, треба влашто-

вувати мітинги, збори, писати по всіх часописах, одне слово — треба розпочати кампанію на світову скалю. Треба, щоб кожний Українець на Великій Україні, на Кубані, в Америці, на еміграції і скрізь узяв фактичну участь у цій акції. По всій совітській Україні й Росії, де живуть Українці, треба влаштовувати мітинги протесту проти Ляхів і настроювати всіх проти Польщі.

Боротьба проти румунізації на Буковині й Басарабії? Таксамо треба розпочати акцію всіх Українців. Скласти фонд на підтримку українських нижчих і середніх шкіл, на утримування українських студентів поза Румунією. Треба заснувати й вести часописи чужими мовами про українську справу. Скажете, що це неможливо. Чому? Нема коштів, людей? Значить, ця програма є на цей час утопічна, треба робити те, що можна зробити, але програму максимум мати все перед очима, щоб не забувати, що треба ще зробити, щоб визволення було можливе.

Далі. Треба добиватися збільшення прав і можливостей на Великій Україні й Кубані — таке завдання. Всі Українці, коли вони національно свідомі, мусять розпочати акцію проти Москви: шкодити їй скрізь, не розписуватися в „симпатіях“ і не давати їй авансів супроти Польщі й т. п. Не в ім'я Москви й її користей, а в ім'я України й її користей.

Большевики хочуть мати опору на Волині й у Галичині, щоб шкодити Польщі. В цьому випадку Українці повинні себе тримати так, щоб нічого не робити на користь Москви або Польщі, навпаки — на шкоду обом. Коли Москва хоче шкодити Польщі, хай собі шкодить, але своїми (неукраїнськими) руками. І навпаки, те саме щодо Польщі.

Про большевицькі звірства повинен кричати кожний Українець на Волині, Галичині, Буковині, Басарабії. Цим він покаже, що Москва не може на його числити. Українець під московською окупацією повинен те саме робити проти Польщі й Румунії, щоб указати цим ворогам, що вони на їх не можуть числити. При сутичці Москви з Польщею й Румунією ніодин окупант не може числити на Українців — так себе повинні тримати Українці. Українці завжди повинні бути тим третім, котрий виграв при сутичках їх ворогів. „Орієнтація“ на одного з наших ворогів — це смерть для ідеї суверенності українських інтересів. Служба хоч би невеликої групи Українців одному з окупантів — це збезсилення цілої нації. Окупант через своїх наймитів-Українців буде винишпорювати всю внутрішню організацію українства, знатиме його слабші місця й битиме при допомозі другого окупанта по їх. Маючи допомогу від „сборного“ українства, місцеві українські сили повинні бути в стані напруженої боротьби проти „свого“ окупанта. Ніяких компромісів і уступок зі своєї максимальної програми, ніяких уступок принципових, а тільки кількісні.

Ще приклад. Піднесення господарської й культурної сили українського народу під Польщею можливе під умовою розпочаття боротьби за землю. Земельну програму українського народу не можна інакше розв'язати, як тільки — відібранням усієї не трудової землі й переданням її трудовому селянству без викупу. Добровільно поміщики (та ще й

польські) землі не віддадуть — отже треба взяти силою, а це значить — революція. Чи можлива революція на західних землях, коли числова перевага на боці Поляків, коли вісім мільонів Українців супроти вісімнадцятих мільонів Поляків здаються мізерною силою? Серед сучасних умов неможлива, але підготовання до революції вже тепер можливе й, коли прийде розрахунок, то покажеться, що 8 мільонів зможуть здезорганізувати польську державу, тим більше, що в цій справі Українці можуть мати союзників у межах самої Польщі. Чотири мільйони Ірландців могли поставити справу руба, й вони добились дуже багато в політичному напрямі: більш п'ятидесяти мільонів Англійців мусіли прийняти основний постулат Ірландців . . .

Без підготовання революції справа наша під Польщею безвиглядна, а коли народ буде зорганізований, то життя Поляків у Галичині стане під загрозу.

Одначе, відобрання навіть усіх нетрудових земель у Галичині не дасть розв'язки проблеми сучасного перенаселення. Коефіцієнт гущині населення в Галичині дуже високий (за М. Кордубою — 98,6 осіб на 1 km², причім у 26 повітах значно більше ніж 100 осіб на 1 km²). Земельні відносини страшні: у Східній Галичині господарств, що мають не більше 2 га — 60%, від 2—5 га не менш — 35%, разом — 95% господарств мало-і дрібно-земельного на-пів-пролетаріяту, цебто, який 1 мільон господарств, де живе що-найменше 4 мільйони населення. Територія Східної Галичини має 5 467 198 га, з яких рілля (кругло)—47% (2 558 000 га), лук, пасовищ, полонин — 21%, лісів — 26%, невжитків — 0,5%. З цього видно, що на все населення Східної Галичини (5,5 мільйонів) припадає по 0,46 га на особу, цебто, як рахувати на споживчу норму, то ледви стає на прохарчування. Але треба взяти на увагу, що ще статистика з 1902. р. для всієї Галичини установляла, що самим поміщикам (вище 100 га) належало 2 900 000 га, цебто — 40,5% території та куркулям (від 20 до 100 га) 477 000 га, цебто, — 6,7% території. Що це значить для Східної Галичини? Що 47,2% території в не трудовій власності, тому українське селянство — 4 мільйони осіб! — мусить тулитись у страшній тісноті. На основі інших обрахунків селянських господарств менших $\frac{1}{4}$ га в Галичині є 16%, від $\frac{1}{4}$ — $\frac{1}{2}$ га — 20%, $\frac{1}{2}$ —1 га — 17%, від 1—2 га — 15%, від 2—4 га — 24%, від 4—8 га — 5%, від 8—12 га — 2%, більших (12—15 га) — 1%. Ще до війни приймали, що в Галичині 5% селянських господарств продукує й на продаж, 30% господарств здобуває тільки на харчі, а 65% господарств мусить харчі собі докуповувати, цебто, значить, здобувати їх у наймах на чужій роботі.

Що ці всі цифри означають? А те, що навіть конфіскати всієї нетрудової землі (принаймні 47% території) проблеми перенаселення в Галичині остаточно не розв'яже! Вона сильно поліпшить становище селянства, але через 2—3 десятки років перенаселення (або малоземелля) буде таке саме, як і тепер, і таксамо, як тепер, перед частиною галицького селянства стоятиме проблема еміграції. Куди, в Америку? Ні, справу треба поставити инакше — на Велику Україну й Кубань! Коефіцієнт гущині на

Херсонщині виносить 53,3, на Катеринославщині — 54,5, в Таврії — 37,8, на Кубані — 32,6, у Ставропільщині — 28,3, а в Галичині найменше 100 осіб на 1 km²!

Замість московської колонізації й концесій капіталістам треба поставити ясно проблему: земельну справу в Галичині можна розв'язати тільки під умовою її розв'язання на всеукраїнську скалю, під умовою втілення західних земель у склад єдиної, соборної української держави.

Страшна голодова катастрофа на Україні 1921.—1923. р.р. зробила велике спустошення, багато земель стоїть облоєм, села спорожніли, особливо у Степовій Україні, в вище згаданих губерніях, де гушчїнь населення й до того не була велика. Доки на Степовій і Східній Україні багато вільної землі, то шляхом внутрішньої колонізації її можуть загосподарити селяни з безземельної Галичини. Поставлення цього завдання на практичний ґрунт вимагає „соборного“ способу думання й соборницької політики.

Боротьба за землю в Галичині мусить стати на порядок денний, бо страшне малоземелля душить людей, а виходу нема, бо навіть купувати поміщицької (цебто, польської) землі українським селянам польська окупаційна влада заборонила. Виходу нема иншого, як революція!

Про земельну драму українського народу в Галичині повинна кричати вся українська нація. Замість концесіонерів і капіталістів знаменита „совітська соціалістична робітничо-селянська влада“ не покличе з Галичини безземельних форналів і селянських злиднюків на порожні землі, не дасть їм підмоги, щоб улаштувати господарство, це могла би зробити тільки українська влада. Московсько-жидівська окупація цього не зробить навіть із демагогічних мотивів. Але Українці повинні поставити на Великій Україні цю справу: замість московської колонізації Катеринославщини треба поставити справу про врятування сотень тисяч бідолах галицького українського селянства на порядок денний. Для поставлення і скріплення соборницької ідеї така постановка земельної справи має практичне значіння.

Одначе центр ваги всього питання в визволенні західних земель ізпід польського ярма вцілому.

Наведених прикладів досить, щоб ми реально побачили повну можливість річевої соборницької політики вже тепер. Відповідно до реальних сил треба ставити питання й розв'язувати їх усіма можливими засобами скрізь: під Москвою, під Польщею, під Румунією — про збільшення прав українського народу й його культурно-господарських здобутків. І це буде релятивна програма максимум для кожного моменту. Остання ж програма максимум прийде до здійснення після переведення організації всього українського трудового народу. Й це буде шлях органічного зросту сил і органічної визвольної боротьби.

Не виключена теоретично і друга можливість: визволення за допомогою міжнародних сил, але ця можливість є справді тільки теоретична або точніше — гіпотетична. Можна „орієнтуватись“, можна про це гово-

рити, можна сподіватись, але ніколи не можна „орієнтуватись“ на своїх ворогів, не можна творити собі визвольні ілюзії щодо Москви, Польщі, Румунії.

На інші міжнародні сили надії дуже малі. Ждати, що незабаром зчиниться нова війна між Москвою й Польщею, а ми її „використаємо“ — це поганий спосіб думання. З міжнародним світом ми не зв'язуємо особливих надій: на пануючі класи ми не можемо взагалі покладати надій. Досвід учить, що європейська буржуазія не хоче знати самостійної України. Однак для пропаганди української справи є тільки один можливий ґрунт: європейський пролетаріят і соціалістичні маси взагалі. Наша програма максимум, як програма повного визволення, може бути приступна і зрозуміла тільки соціалістичним масам, отже, треба в Європі поставити на потрібний рівень пропаганду української справи в тих масах, де бодай теоретично ми можемо бачити співчуття. Визволення селянської робітничої нації тепер може зрозуміти тільки трудовий люд Європи або ніхто.

Щоб закінчити розгляд політичної частини української програми, ми мусимо сказати кілька слів про „автономію“, „федерацію“, „конфедерацію“. Окупанти нами нічого не „дадуть“. Їхня мета — перетворити український народ у погній для свого народу. Таким чином, боротись за автономію ми можемо тільки, як за засіб для дальшої боротьби. Автономія не може бути нашим ідеалом, ані програмою, хіба лише ліпшим засобом для організації сил. Коли нам „дадуть“ (без боротьби не дадуть!) автономію, ми від неї не відмовимось. Ми за неї будемо навіть боротись, але не в ім'я неї, а в ім'я приближення до самостійности. Автономія Великої України, автономія західних українських земель прийде тільки шляхом тяжкої боротьби, якої може б стало і для здобуття самостійности. В усякому разі на своєму визвольному шляху український народ мусить стати до боротьби за автономію, й коли він її виборе, то це вже буде покажчиком наших сил, для яких самостійність уже не буде утопією.

Проблему федерації ми можемо ставити як проблему перебудовання Європи на конфедеративну систему Сполучених Держав. Об'єктивний розвиток суспільно-економічних сил веде до тісної консолідації Європи. І наскільки наша Україна й європейські народи взагалі дійдуть шляхом еволюції до федерації, як вільної спілки, то український народ увійде в неї як рівноправний і рівновартний член.

Але цілком що інше „федерація“ України з її ворогами. Федерацію Москалі вживають як лекший спосіб збереження „цілоти Росії“. Одне слово, проблему федерації Москалі розглядають як тактичний засіб для досягнення „єднства Росії“ в царських межах. Така „федерація“, що не доросла до ролі вищого принципу співжиття народів, а тільки дослужилась до ролі службового приладу в російській політичній техніці — імпонувати не може. До чого це доводить, показує нам досвід 1917—1923. р.р. У Польщі, про федерацію, принаймні, не говорять. Коли б і де б федерація прийшла шляхом „надання“, то ми не можемо відмовитись од неї, ба,

навіть мусимо боротися за неї як за засіб поліпшення дальшої боротьби. Здійснення справжньої федерації під цей час у Росії було б фактично збільшенням прав і можливости розвитку, а тому ми не були б проти неї, одначе не спускаючи з ока того, що в нас є инша мета.

Федерацію в 1917. р. ми захищали, вірячи в добротворчу її ролю для України й головно — в її можливість. Сам про себе принцип федерації як засіб проти війни з сусідами, якої Україна вести тепер не може, був би корисною формою перемирря й дав би деякі нові можливости для охорони України від міжнародніх замахів. Одначе всякі розмови про федерацію цілком зайві тоді, коли вона просто неможлива. Розмови про неможливі річі ледви чи матимуть навіть академічний інтерес.

Конфедерація є таким же питанням, як і федерація: вона неможлива. Ця форма союзництва української держави з иншими була б навіть бажана, але ця справа не може бути предметом реальної політики.

Сучасна держава взагалі є свеврідною формою здійснення приватної власности території з її добрами, власности, котра є більшоїчною умовою існування людини. Приватна власність землі здійснюється в формі зорганізованого господарства, приватна власність території — в формі держави.

І наскільки український народ усвідомив собі визиск із боку імперіялістичних сусідів, а також усвідомив собі право на свою територію, то він не може спинятися програмово на таких формах співжиття, котрі заносять що-найменше неясною двоїстістю: ні автономія, ні федерація, ні конфедерація не задовольняють почуття свого суверенного права на територію й організацію самоуправи. Український народ, завдяки методам сусідської педагогії, дуже інтензивно виховується на самостійника. Ілюзії розлітаються, залишаються факти. „Федерацію“ й „самовизначення“ ми вже мали, тепер нам треба спробувати ще справжньої самостійности: хай нам буде гірше! Сусіди й вороги все радять нам „як ліпше“, але народ український мів би сказати їм: ми не хочемо ліпше, — хочемо по-своєму.

І це „по-своєму“ називається: українська соборна самостійна трудова республіка.

III.

Щодо господарської програми, то українська нація, котра складається переважно з селян, робітників і трудової інтелігенції, може мати її тільки таку, яка в собі відбиває дійсні інтереси основного складу нації.

Основою всього народнього господарства є земля, як вираз усіх животворних сил природи. Окрім хліборобства, добувальна й обрїбна промисловість базується на природних добрах, джерело яких — земля, а тому володіння землею є основою всієї господарської й культурної діяльности людини. Оскільки українська нація хоче жити самостійним суспільством (а вона мусить цього добиватися, щоб жити й розвиватися), то вона мусить стати господарем своєї землі.

Тепер ж навіть хліборобська земля, оброблювана українським народом, не вся йому належить, а природні добра, що є основою промисловости

(добувальної й обрібної), а також і вся сільсько-господарська промисловість належать не українському народові, а його ворогам. Вороги нашого народу панують над ним політично, бо тримають у своїх руках все народне господарство України, а господарський визиск України вороги охороняють своєю політичною організацією. В цьому видно всю залежність політики від економіки й тому, хто хоче політичного визволення України, той мусить собі раз ясно сказати: треба суспільне господарство на Україні зробити українським, цебто, перебрати його в українські руки.

Перебрати всю землю у свої руки, все господарство зробити українським. Теоретично можна вказати кілька способів перебрання господарства: купівля, експропріація, витворення.

Чи можуть українські селяни й робітники купити все господарство? Ні, бо нема купила, та ворог і не хоче продати своїх підприємств, з яких він має нетруджений дохід. На західних землях Поляки, наприклад, заборонили продаж земель українським селянам, хоч становище наших селян там безвихідне. На Великій Україні московська влада оповістила всю землю й велику частину господарства власністю держави (московської) й на цій підставі розпорядковується нею, як хоче.

А чи можуть селяни та робітники „купити“ всю промисловість, транспорт і т. д? Ні, не можуть. Залишаються інші способи: конфіскація й витворення. Конфіскація можлива тільки під умовою політичної перемоги Українців над їх ворогами. Українські буржуазні кола ані купити, ані конфіскувати не можуть, бо не мають грошей, і політично ніколи не зможуть перемогти ворогів-окупантів. Окрім того, вони ще й побожно ставляться до святого права приватної власности. Трудові маси української нації, при своїй політичній перемові, розуміється, від конфіскації не втримаються: в першу чергу сконфіскують трудову землю, як це було на Великій Україні підчас української влади. Неминучість цього очевидна, бо переможна українська влада на Україні може з'явитися тільки шляхом повстання трудових мас (я не маю на увазі таких „українських“ влад, котрі з'являються на Україні при допомозі чужої зброї — німецької, чи російської, чи польської!). Повстання трудових мас матиме підкладом і класові інтереси, а тому конфіскація нетрудової землі та капіталістичних підприємств буде неминуча, окрім того і з національних мотивів: хто хотітиме створення українського народного господарства, той, очевиднож, буде змушений усунути паразитарне „право власности“ кольоніальних плянтаторів та імперіялістів.

Однаке, цим самим не розв'язується проблема українського національного господарства, котре мусить витворитися працею, фізичною й розумовою Українців. Український народ мусить виловити з себе органи для ведення господарства і творення господарської культури — без того будуть тільки господарські деклямації, а не господарство.

Кооперативна форма власности у промислі, торгівлі, транспорті — це єдино можливий для нас шлях. Господарство нової України буде основане на приватно-колективних принципах, а не державних, чи приватно-

індивідуальних, але при цьому треба мати на увазі, що одхилення від кооперативного принципу будуть неминучі: великий транспорт, комунікація і природні добра будуть у руках держави — раз, селянське хліборобство буде приватно-індивідуальне — два, але ж ці ухилення від кооперативізму не будуть заступати головного типу господарства.

Пануючою формою володіння землею буде приватно-індивідуальна, а в промислі — приватно-колективна, основана на принципах виробничої кооперації. Організація виміни також буде в великій мірі кооперативна.

Перехід до українського господарства, на нашу думку, мусить одбутися шляхом революції, без якої взагалі неможливе визволення України: ані Поляки, ані Москалі добровільно українських земель не зречуться, а ми таксамо не зможемо примиритися з пануванням чужинців на нашій землі. Відціль логічно — революція.

Революція ця буде соціяльна, хоч може і не соціялістична. Характер її залежатиме від того, як швидко вона трапиться: чим швидче буде революція, тим менше вона буде соціялістична, хоч і соціяльна.

І що таке соціялістична революція? Що вона матиме метою установаження соціялістичного устрою? Суспільний устрій установажують не революції, а повстає він наслідком певного процесу, котрий може тягнутися сотні років. Революція перемістить тільки сили, розположить інакше суспільні групування, дасть початок новій суспільній механіці (діялектиці), в результаті якої установажить певна суспільна рівновага, за основною рисою якої й буде названий суспільний тип. Соціялістичне суспільство складеться наслідком довгого процесу, де домінуючу роль гратиме: трудовий принцип відносин. Селяни, робітники, трудова інтелігенція, коли вони (а більш нема кому) будуть організувати суспільне господарство, то органічно можуть організувати його в інтересах своєї праці. Не будуть вони добровільно організувати визиск себе кимсь иншим! Тому неминучою формою організації у промислі буде виробничка кооперація: самі господарі, самі й робітники. Розвиток кооперації в сільському господарстві — це неминучість історична, й питання це ясне. Кооперація у промислі, де панував капіталіст, ще не стала типом, тому консервативна думка людська не знає ще, як підступити до цієї справи. Але нема сумніву в однім, що мусить бути усунений капіталістичний характер господарства, а натомість заведений трудовий, цебто, власником підприємств мусять стати його трудові учасники, від адміністрації до робітників уключно, організовані в кооператив. Самі господарі є робітниками й навпаки. При такій формі організації підприємства — „додаткової вартости“, як спеціального вигнітка, що збирає собі тепер приватно індивідуальний власник, не буде. Економічна категорія додаткової вартости не існуватиме — завдяки трудово-колективній формі власности. Не буде й соціяльної категорії наймитів, бо робітники будуть спів-власниками підприємства.

Виміна продуктів у суспільстві з кооперативізованим господарством, організованим на принципі приватно-господарського інтересу трудових колективів, мусить бути вільна. Значить — конкуренція, значить, ви-

водини розумніші організованих, дисциплінованих, технічно поступових підприємств, і заникання їм протилежних.

Щоб була можлива вільна трудово-суспільна система, треба усунути не тільки приватно-капіталістичну форму володіння, а ще й рішуче усунути всякі претензії держави на роллю капіталіста! „Державний капіталізм“, що називається іноді „державним соціалізмом“, не повинен мати місця в вільному трудовому устрої. Навіть орудування залізниціями, лісами, природними добрими може бути організоване на державну скалю, але не державою.

Роля держави у трудовому суспільстві повинна бути зведена до внутрішньої й зоколішньої поліції: охорона внутрішнього спокою й охорона державно-територіяльних кордонів — така функція держави у трудовому суспільстві, організація ж господарства й економічна політика — це завдання господарських одиниць, груп і центральних їх об'єднань.

Колись до східно-європейської революції (її помилково називають руською, хоч із більшим правом її можна назвати жидівською, але чому не українською, грузинською, башкирською, татарською і т. д.?) в соціалістичних ідеологіях переважав погляд, що соціалізм — це, коли все господарство перейде в руки революційної держави й тоді „буйно розцвіте промисловість“, підніметься добробут трудових мас, запанує воля, рівність, братерство, культура. Одначе, в дійсности стало все навпаки.

Було б несправедливо обвинувачувати большевиків за те, що ніби вони вмисно зробили навпаки соціалістичним обіцянкам. Я допускаю, що вони теоретично хотіли (й хочуть) „буйного розцвіту“, „добробуту“, „волі“, „братерства“ й т. п., але в дійсности досягли й досягатимуть протилежне, бо корінь лиха в тім, що вони роблять усе шляхом державного примусу, що вони соціалістичну місію поклали на державу. Де є сучасна держава — там нема й не може бути соціалізму взагалі.

Деспотична держава ніби-трудова кляса є так само ворогом трудових кляс, як і поміщицька капіталістична.

Соціалістичне суспільство виросте з вільного спілкування людських одиниць і груп під впливом тільки економічного примусу й культурно-господарської доцільности. Держава, як суспільна поліція, повинна бути тільки вартовим трудового суспільства, а не його господарем і паном. Те велике соціалістичне розчарування, що створили большевики, залишає великий слід у історії людського суспільства: однині буде датуватися похорон „державницької“ концепції соціалізму. На жаль для буржуазної кляси й інтелігенсько-реакційної черні, соціалізм не вмер і не вмере: доки буде визиск нації нацією, кляси клясою, людини людиною, доки буде суспільний гніт, доти буде боротьба поневолених націй, кляс, одиниць за визволення економічне, політичне й культурне. Як усяка боротьба, вона матиме свою мету, свою ідеологію і свою назву. Боротьба за визволення праці буде, значить — буде й трудова політика й визвольний ідеал трудових мас. Цей ідеал не буде комунізмом, так буде соціалізмом, не соціалізмом, так „трудолизмом“, але зміст його буде ворожий суча-

ному суспільству, сучасним панам життя. Я певен, що й назва не зміниться: соціалізму не похитнуло большевицьке звірство і большевицька соціологія: визвольний ідеал не вмер, а став хіба ще дальший і — тим принадніший.

Вмерла „державницька“ концепція соціалізму, а натомість уже росте під різними назвами, концепція вільного спільчанства, як чистого соціалізму, про котрий у нас мріяв, думав і писав М. Драгоманів. Очищений тяжким досвідом східно-європейської революції, соціалізм іде вперед. І хто його не схоче прийняти, той мусить прийняти весь „лад“ капіталізму, в оргіях якого гинуть навіть великі народи. Ми не можемо бажати своєму народові долі сучасної Німеччини, Франції, Польщі й ин. Перед нашими очима гине капіталістична цивілізація Європи. І коли навіть не соціалістичні, але проникливі уми (нпр., Масарик) відчувають неминучість Європейських Сполучених Держав, як засобу порятунку Європи, то син трудової української нації, коли він не тільки любить свій народ, а ще й розуміє його становище в хаосі європейської цивілізації, що догорає, — не може піти иншим шляхом, як соціалізм, а тим менше може мріяти про „капіталізм“, бо його в українській нації ще нема, він іще панує над нею, як паразит-імперіяліст.

Визволяючися від його, не можна мріяти про введення його у своє нутро. Такої суперечности не вибачить ні льогіка, ні живе ество українського трудового люду.

Українська національно-політична й соціальна революція мусить здобути нам землю, політичне її забезпечення в формі держави й культурно-суспільне забезпечення народу, землі й держави у формі самостійного, витвореного на трудово-кооперативному принципі у процесі вільного спільчанства—господарства й суспільства.

IV.

Про культурну нашу програму говорити — це значить говорити на дуже широку тему. Передівсім, це значить — говорити про всю нашу політику створення господарських і духово-культурних вартостей.

Коли революція мусить нам дати державну самостійність, то хто й що нам дасть політичну, господарську й духово-культурну волю, національну солідарність, будівничо-творчий патос і ясний погляд на життя; що забезпечить нам нашу державу, зміцнить її від внутрішніх завірюх і зокільних наскоків од далеких і близьких „братів“, од тих, що „і сплять, а все курей бачать“?

Очевидячки, щоб робити і змагати до спільної мети, Українці повинні мати: спільну мету, спільно її розуміти, мати спільний світогляд, спільну психологію, а хіба може в людей бути спільний світогляд і психологія, коли вони мають різне виховання й різні інтереси? Проблема культурної програми в нас зводиться передівсім до вияснення принципів української національно-суспільної педагогії.

Українці протягом революції двічі вже мали свою державу (і то в по-трійчому виданню — Велика Україна, Кубань, Галичина), але вдержати її не могли. Треба нічого не розуміти в суспільному процесі, щоб пояснювати це тим, що в нас не було військового „генія“, „трудового“ монарха“, що в нас було „багато партій“ (у нас їх іще й досі нема!), що „сварились“, що не могли добре говорити з „Німцями“, або з „Антантою“, або „завалили самі свою державу“ (Гетьманщину), або не пішли зразу з большевиками, або що не йдемо з ними тепер.

Самий факт таких пояснень нашого неуспіху говорить про те, що ми не могли і ще й „завтра“ не створимо своєї держави. Такий середньовічно-низький розумовий і моральний рівень Українців є порукою того, що вони не можуть „сьогодні“ створити держави. Хоч горе їх велике, страждання неймовірно страшні, жертви не обчислимі, але дикуни держави створити не можуть, бо не можуть протиставити колоніальному пануванню рівнорядної сили ані розумової, ані фізичної.

Змальований мною раніш стан „національної свідомости“ в нас ука-зує, що її ще нема, як загального з'явища.

Нація ще не сформована — вона у стадії формування. І цей процес іде з невблаганною льогікою: хоч повільно, та неухильно. Але національна свідомість цілковито прийде тоді, коли створиться система української національної взаємочинности, збпто, українське суспільство.

Як це треба розуміти?

На всій українській землі живе українська мовна група. Вона не організована, бо не має в собі кермівничого органу. Всі індивіди з українською мовою не мають спільної поведінки, спільного пляну, а живуть і рухаються під впливом імпульсів неукраїнських. Вона не солідаристична, бо поділяється на дві релігійних групи (називаю головні: православ'є й уніятство, не беручи на увагу латинства, штунди й т. ин.), котрі працюють під кермою позаукраїнських чинників.

Українська мовна група в суспільстві виконує тільки функцію хліборобства частково на своєму господарстві, але частково й на чужому поміщицькому, котре є антагоністом соціяльним, національним і (на заході) релігійним. Промисловість і торговля, як соціяльні функції найвищого інтелектуального характеру, в руках чужих (мовно + державно + релігійно) груп.

Те, що українська нація не має у своїх руках промислу й торгівлі, означає, що вона практично не бере участі в організації й веденню таких справ, котрі вимагають вищої напруги розуму й розвитку інтелекту. З культурного боку українська нація позбавлена потреби (і змоги) знати фізику, хемію, математику, механіку, природничі й суспільні науки, а тому й не орудує законами цих наук, не користує з їх благотворного впливу, живе поза сферою вищого культурного думання, чевріючи в низині примітивних розумів. Фільософія, соціольогія, економіка, фільософське розуміння права, закони механіки, фізики, хемії, математики — це все те,

що і становить вищу сучасну духову культуру, а їх то й не знає українська нація й не користується ними, бо їх їй практично ще не треба.

Хиба Українець має завод, фабрику, машину, залізницю, авто, літак, радіо, крамницю, книгарню, друкарню, і хиба він будує залізницю, будинок, залізничний двірець, монумент, радіостанцію і т. п? Ні, це все далеко від його, пливе десь угорі понад ним, як загадкова феєрія чудес науки. Хиба він витворює пляни вищого будівництва й творчості? Ні, пляни має пан, а Українець цеглу носить на чужу будівлю, в якій йому суджено бути в рабстві.

А щоб осягти цю вищу культуру, треба її вивчити не тільки у школі, а власне випрактикувати в житті. Українець не може і практикувати, бо не має відповідного господарства — промислу, торгівлі й вищої школи. Не маючи цього господарства — він не вступає в систему взаємочинности на широкому просторі — не веде виміни вартостями. Він продає тільки продукти свого вбогого господарства — хліб, молоко, яйця і т. п. — у себе на селі, перекупшеві, спекулянтові, чужинцеві, що сидить над ним, учепившись до його душі, як реп'ях до кожуха.

Тим часом уся соціяльна просторінь наповняється вартостями, як продуктами вищого інтелектуального виробництва, котрі циркулюють з краю у край і автоматично висмоктують із українського робітника й селянина додаткову вартість, ренту клясового панування, і кольоніяльну ренту чужонаціонального панування. Українську націю визискують подвійно. Як націю й як клясу.

Виміна продуктами машинового виробництва економічно, значить — панування соціяльне й національне над нашим народом, а культурно — значить панування освічених над дикунками. З одного боку освіта й культура, а з другого — темнота, ізольованість, примітивізм духовий.

Систему звязку, взаємочинности творить тільки виміна вартостями й послугами: і тільки це й виробляє спільну свідомість. Купець із купцем, промисловець із промисловцем, учений із ученим, адміністратор із адміністратором, вимінюються вартостями й послугами через тисячі й десятки тисяч верстов. У їх є взаємочинність, цебто, духово-культурний взаємовплив, взаємопроникання і взаїмне формування своєї психіки — при однаковій роботі і при однакових інтересах виробляється однакова свідомість. У їх через те є й національна, й політична, й економічна, й культурна свідомість, солідарність і акція.

Це й є суспільство.

А якими вартостями міняється Українець? Міняє хліб, яйця, сир, масло перекупшеві в себе на селі або в сусідньому містечку; міняє на виробі міста, часто як дикун золото за намисто або медвежі шкури за горілку, тютюн і сифіліс.

Яка ж у українського селянина й робітника свідомість? Він тільки п'ять років тому назад почув, що він Українець, але й досі ще добре не знає, що це практично означає. Коли він не вимінюється вартостями, коли він не має науки, школи, книжки, то де може взятись та „національна

свідомість?" Не тільки селяни й робітники такі, але й пів-інтелігенти та інтелігенти в нас майже такі, як і селяни. Хіба вони виробляють вартости і ще більше — володіють ними, вимінюються? Вони продають свої послуги, вони пролетаріят, вони виконують нижчі ролі в чужих підприємствах на основі закону технічного, а не суспільного поділу праці, вони не знають вищої суспільної механіки, не знають і не відчують законів руху соціальних молекул і систем — у їх хіба може бути велика свідомість? Їхня свідомість часткова, ніколи не синтетична.

Українські інтелігенти й пів-інтелігенти не знають, що таке суспільство, а тому в їх і нема вищої суспільної свідомости, хоч і є багато благородних почувань, безперервних страждань, мандрування, впокорення й деморалізації. Українська інтелігенція є рабська психічно, доказом чого є її нереволуційність, тупий консерватизм.

І селяни, й робітники, й інтелігенція — це нижча соціальна й національна категорія на українській землі, де панує чужа система суспільної взаємочинности й висмоктус з нашої нації всі сили.

Над українськими головами літають міріади вартостей, пущених у рух чужим інтелектом, а Українець тільки дивиться на те, скаржитись, страждає й . . . не розуміє. Часто повторює навіть „поступові“ слова, підслухані в чужинців, але не розуміє їх змісту, перекинувшись головою об мур: „держава“, „нація“, „культура“, а що воно за звір — не знає. І „Єдина Соборна Україна“ і — проголошує три державности, що взаємно між собою ворогують; „рідна культура“ — і йде за чужою книжкою, співає чужу пісню, пускає ворога собі в душу; „нація“ — й подає донос чужинцям на своїх революціонерів, стаючи ревним яничаром, „промисловість“ — і краде народні гроші та купує собі будинок або розтринькує їх на проститутток за кордонами; „свобода“ — й арештує, кого попаде, хитрує, прислугується ворогам коштом свого народу; „соціалізм“ — і краде селянські гроші; „комунізм“ — і розстрілює Українців, глузує з „шовінізму“ і з ідіотськими хихотнями сквернословить на адресу борців за Україну, виробляє „декрети“ на згубу свого народу; „клясова боротьба“ — й перегриває глотку бідакові, не вміючи відрізнити клясової боротьби від зоологічної.

Не беручи участі в інтелектуальній праці вищого ряду в суспільстві, українська нація й не має вищої свідомости, не має сама в собі звязку. Українська нація є сипучий людський пісок, а не суспільство.

От і програма перетвору українського народу в націю, в велику систему духово-культурної, господарської й політичної взаємочинности й буде програмою культурного будівництва.

Першим завданням нашої культури є переведення широких селянсько-робітничих і пів-інтелігенських мас у сферу позитивно-наукового думання, цебто, з поля релігійно-чудацького світогляду на науково-філософське. Розбити пута церкви, задушливої непорушности релігійного розуміння світа, а натомість поставити світ науки, світ закономірностей космічної і природної механіки, світ розуму. Раціоналізація світогляду

й цивілізація життя: не церква, що зазирає в вічі новонародженому, хрестить його, вінчає, править молебні, карає й лякає богами й чортами, вимолює „царство небесне“ і прищиплює тямки „гордої“ бідности, самозадоволених злиднів і нехтування земних вигід та господарського добробуту, а суспільство людей, горде буття нації й людини, що є змістом стремління кожної людської істоти.

Релігію переможе культура в довгому процесі переходу сучасного Українця від первобутного стану до верховин цивілізації, але до остаточної перемоги Українці мають вимагати від церкви єдності, проголошення перемоги нації над попівством і чужими впливами: автокефалія єдиної української національної церкви та війна з Римом, Москвою й усякими патріярхами. Коли українське попівство не піде на це, то оповістити йому боротьбу, до фізичних метод уключно.

Друге завдання: створювати нову школу, змістом революційну, де б кожний Українець виховувався на борця за визволення й на суспільного будівничого.

Організація науки і шкільництва мусить бути предметом запопадливої праці всіх Українців.

Науку треба розуміти як засвоєння знання і практичне його прикладення. Не маючи своїх вищих господарських підприємств (промислу, торгівлі, фінансових установ і т. ин.), Українці не можуть прикладати в повній мірі свого знання з поля природознавства, техніки, економіки в українському житті, а мусять оддавати себе чужій культурі. В цім усе лихо. Де може мати працю український інженер агроном, економіст, юрист? Тепер поки-що в чужих підприємствах і установах, з чужою мовою, для чужих інтересів. І так буде доти, доки Українці не почнуть творити своїх підприємств і установ. Тепер на українському ґрунті можуть працювати Українці дещо в школі, в письменстві, політиці. Педагогі, письменники, соціологи-політики ще сяк-так можуть прикладати свої знання на українському ґрунті й для українських цілей, а щодо інших фахів, то це досить тяжка справа.

Господарська культура українська ще в початках. Кооперація — це єдино-реальна форма організації української економіки. І було б дивно, коли б Українці не кинули в цю сферу як-найкращих своїх сил.

Шкільництво наше незначне через органічний дефект — невиробленість мови. Інтелігенція наша тепер пише й говорить просто „дикою“ мовою. Кращі уми відчувають цей брак, але нічого вдіяти для раптового поліпшення не можуть, бо мову творить увесь народ і то дуже повільно. Темпо поліпшення мови вказує на ступінь суспільного звязку між індивідами. За останні роки поліпшення мови не видно: це пояснюється великим припливом соціальних низів до українства з їх низьким рівнем знання мови. Поки станеться підняття на черговий щабель вище, мусить одбутись велике суспільно-взаємочинне тертя елементів.

Книжок із вищешкільної науки майже не прибуває на Великій Україні, ні на західних землях, ні на еміґрації. Окремі появи хоч і вказують

на весну, але її поки-що не роблять. На еміграції закладено три вищі школи, але книжковий результат їхньої праці дуже невеликий, хоч здається більший, ніж у рідному краї. І часу для цієї праці було мало й фонітет професорський невеличкий. Професорами пороблено звичайних сірих людей, які, здебільшого, нічого спільного не мали з наукою й культурою мови. Отже терпляче треба чекати, поки наша професура зробить дві річі: набереться знання хоч би на середнього європейського професора, виспеціалізується у своїх предметах і навчиться української мови. Тоді й будуть українські книжки.

Одначе перекладну наукову літературу треба творити інтензивно: в нас нема вищешкільних підручників (з економії, соціології, філософії, історії, літератур, з усієї техніки, природознавства, математики, географії, астрономії й т. д. й т. д.!).

Піонери, які візьмуться за це діло, зроблять більше для утворення нашої державности, ніж усі теперішні політичні горлачі разом.

Ставлячи собі ясну творчу мету створити суспільство й державу, ми повинні поставити собі перш за все завдання підготовання техніків суспільного й державного будівництва, а тому всю увагу треба звернути на соціологічну й політичну освіту. Що в нас на цьому полі ще нічого нема — не треба доводити. Нема книжок із поля соціології, бо нема соціологів, а є за те багато неучтва в цій сфері: ще й досі ніодна українська школа не має викладів соціології! Ця наука в нас у якнайбільшому занепаді. Хочуть люде будувати українське суспільство й нехтують основним — не думають про те, щоб знати, досліджувати суспільство, об'єкт своїх стремлінь. Трошки ліпше, але в суті погано, стоїть справа і з підготованням державознавців і політиків — науку права дещо студіюють, за старими шаблонами, без ніякого приладнання до своїх українських обставин і потреб.

Ясно, що в середніх та вищих школах, усіх без виімку, треба ввести суспільні науки, зокрема найширше поставити соціологію. Треба починати такими силами, які є і прямувати до збільшення й поліпшення їх.

*

Психічне людське життя наука психології поділяє звичайно на три прояви: інтелектуальний (розумовий), емоціональний (чуттєвий) і волевий. У суспільному житті ці прояви знаходять свій вислів не тільки в діяльності одиниць, а й у групах. Соціологічно беручи, всяке наукове, дослідницьке товариство характеристичне тим, що в йому люде зорганізувалися для осягнення певних чисто інтелектуальних цілей.

Типовим прикладом суспільних групувань для задоволення емоціональних інтересів є всі групування мистецькі, спортові й до певної міри релігійні. Групування, де переважає волевий момент, є передовсім політичні партії і всякі взагалі боеві організації (військо, терористичні групи й т. п.).

Одначе чисті типи в природі взагалі не існують, а тому в житті інтелектуалістичних групвань ви знайдете іноді елементи чуттєві, а в чуттєвих — інтелектуальні й волеві. Артист може малювати, співати, грати на струменті й у театрі, а також викладати історію або теорію свого мистецтва й, опріч того, пропагувати його. Отже ви тут бачите прояви інтелектуалістичних, чуттєвих і волевих моментів.

Приглядаючися до українського національного руху ви можете сконстатувати перевагу інтелектуалізму в завданнях, а не в самій роботі, велике панування емоціоналізму в завданнях та в роботі і великий брак „волюнтаризму“ в діяльності.

Організація шкіл, писання підручників, наукових творів — це більше словами. Коли ж вороги з політичних мотивів забороняють або перешкаджають нашому шкільництву, то воно падає, майже не виявляє життя, а натомісць бачите переливання українських сил у сферу політично-невинну — в мистецтво й . . . релігію. Трудно (не кажемо „не можна“, бо цього в дійсности нема!) вести кооперативи, політику, то Українці займаються церковними справами або аматорськими виставами й дешевенькими вечірками, спортом підозрілої доцільности.

Це знаменний факт на Великій Україні й на Волині: церковне питання навіть поважні люде хочуть зробити важнішою справою життя! Починають говорити про „важність“ релігії і з серйозними обличчями доводять, що тут „закон і пророки“. В містечках і навіть селах організують вистави: примітивні, жалюгідні забавки. Про їх пишуть до газет: „у нас відбулась аматорська вистава“, грали у „школі“ або в клуні, не було декорацій або їх намалював місцевий „художник“, глядачі були задоволені. І люде думають, що це все є „боротьба за визволення українського народу“ і взагалі річ великої національної ваги.

Таксамо трактується іноді спорт: вони заклали „футбольне т-во“, або гімнастичне або пожежне („Січ“, „Сокіл“, „Орел“), або „бой-скаут“, чи пластунське. Правда, як театр, концерт, церква, так і спорт, мають своєю метою служити другорядним чуттєвим потребам (котрі не входять у підстави біологічної категорії — як, напр., почуття живлення, розмноження, самоохорони), але яке місце в системі визвольної боротьби і творчости мусіли б заняти ці прояви? Очевидячки, дуже другорядне.

Коли нація розчавлена політично, коли народіві загрожує винищення, коли насила вириває з національних рядів тисячі і навіть міліони людей, тоді, очевидно, головною справою є самоохорона, врятування од загину. Очевидно, для цієї мети мало служили, здається, спорт, аматорська вистава і т. п! Нація, дуже бідна інтелектуальними силами, без шкіл і книжок, мусіла би звернути увагу на головне: на боротьбу з чужою насилою, виявити максимальне напруження волі для осягнення тієї головної мети. Але тут якраз і смертельний гріх українства: в його майже нема „волевих“ організацій, що більше: українство пересякнуте антиволевим світоглядом — воно дуже не любить „партій“ і до їх не належить! Бо партія — це значить боротьба, ризик, напруження, жертва.

І тому в нас нема партій, головного зняряддя для боротьби за визволення; українська інтелігенська і пів-інтелігенська маса смертельно не любить ставати в ряди борців і прикривається з дивовижним туполобством тим, що партії „руйнують“ нашу державну справу! В нас нема партій, є гуртки: їхнє безсилля й їхня гріаня виходить із малочисельности й неосвічености, але не з того, що це „партія“.

Поневолена нація займається спортом, театральним аматорством, церковщиною й не любить партій, живе чуттям, а ненавидить напруження волі, боїться практики боротьби — ця нація буде в неволі доти, доки не перенесе багато-багато своїх сил із емоціоналізму у сферу волевих завдань і у практику волевих імпульсів.

Для прикладу: партія з 100000 членів на Західних Землях могла би сміло поставити питання про реалізацію своєї державности з надією на успіх. Але такої партії нема, й Поляки будуть панувати на українській землі доти, доки не буде такої української партії. Це певно.

І скільки б не блягузкали десятки тисяч українських інтелігентів про визволення, як би не доводили, що польські насильства „прецінь неможлива річ“, скільки б не скакали один перед одним із „рішучими“ словами (й божевільною полохливістю в очах і в голосі), то нічого не буде: Поляки з їх шкуру спускатимуть, а вони будуть жахлякувати перебірати ногами на одному місці й доводити, що „партії“ руйнують справу.

Процвітає в нас анемічний інтелектуалізм фільольогів, професорів і безґрунтовних політиків, а маса живе дрібним міщанським емоціоналізмом, серед повного паралічу волі в усьому суспільстві.

Отже, хто хоче будувати культурну програму, справді реальну й у своїх наслідках найбільш плідотворну в напрямі підготовки нації до боротьби, той мусить виступити проти сучасної української типowości й поставити суспільну педагогію на нові основи. Ясно, що першою підвалиною цієї програми є урівноваження елементів інтелектуалізму, емоціоналізму й волі, передівсім висовуючи виховання волі. Інтелектуальна робота повинна підігріватися почуттям і просякнути волюнтаризмом. Кожний Українець повинен багато вчитися, щоб багато знати, мусить культивувати почуття непримирности до ворогів і стояти в організованих рядах борців, цебто, в партіях (кому яка подобається).

Українцеві, що ховається за „науку“, а другий за „мистецтво“, не бере участі в боротьбі — ціна вже мінімальна, але коли він проповідує „безпартійність“ — то це вже активний агітатор проти визволення, з яким треба рішуче боротися. Такий тип у нас панує, на жаль, і боротьба з ним нелегка, але піонери-борці мусітимуть її таки розпочати, щоб цим самим розпочати визвольну боротьбу, принаймні, розчищати ґрунт для неї.

„Револуціонізм“ або вияв волі — це те слово, яким можна назвати найдощільнішу підставу потрібної нам суспільно-культурної педагогії.

Щоб покінчити питання з програмою, я мушу порушити й поставити те питання, що затемнює всю справу.

Читач скаже: щоб збудувати промисловість, виміну, культуру й т. п., то треба, принаймні, 100 років, а нам треба негайно політично визволитися від Москви й Варшави, а то загинемо без культури. Українці люблять говорити „або—або“. Один одкидає політику в ім'я культури, а другий культуру в ім'я політики. Навіть сам цей поділ є штучний і нелогічний: активна культурна творчість дає нову політику, а плодотворна політика підносить культуру, одначе ми на цьому довго не хочемо спинятися.

На мою думку, треба поставити питання так.

Дійсне визволення нації виявляється у створенню окремого суспільства, з своїм господарством, культурою й державою. Держава без суспільства в нас була (1917.—18.—19. роки), й вона завалилася під подувом першого вітру. Для повалення української 40-мільонової „держави“ ворогові треба мати тільки один корпус війська.

Отже нам треба не тільки політичної боротьби, а й суспільного будівництва.

Політичну боротьбу в ім'я створення української влади ми мусимо вести безупинно, невгаваючи, не перебіраючи засобами — від словесної агітації до озброєної боротьби, до повстання, до революції. Але одночасно й поруч із цією боротьбою треба вести суспільно-визвольну роботу: виконувати нашу господарську й культурну програму.

Роздвоєння визвольного процесу не можна допускати: і „політика“ й „культура“ мусять іти разом. Здійснення такої програми, такої праці мусить узяти на себе одна партія: революційна партія трудового люду, того, якому фактично і треба визволитися.

Партія це є складне суспільне групування, яке мусить мати свій світогляд, цебто, вона мусить мати розвинений орган інтелектуального життя; вона мусить бути повна високого визвольного патосу, цебто, мати орган розвиненого соціального чуття й мусить бути пересякнута стремлінням уперед, до влади і вперед-вперед, цебто, мати волю воліти.

З сучасних партій, що має синтетично-вивершену до максимуму партійність партійної природи є большевицька: вона розвинена інтелектуально, має свій світогляд, програму; вона повна революційного патосу; вона культивує максимум волевого напруження. Її світогляд помилковий, її програма фантастична, її тактика шкодить їй же самій, ми проти неї ворогуємо, але як партія, з соціологічного погляду, вона — ідеальний твір.

Сильна є партія фашистів (розвинута максимально воля, могутче почуття, але неясна програма і брак світогляду).

Європейські комуністи значно слабші, ніж большевики: світогляд, програма є, але слабе почуття й воля.

Соціалдемократичні партії мають світогляд, але мінімальну волю, а революційно-соціалістичне почуття — остаточно вивітрилося.

Селянська партія в Болгарії: програма і світогляд неясний, добре почуття, доволі сильна воля. Брак інтелектуальної культури, волі й почуття у мас. Партія, як гармонійний тип, іще в будуччині.

Буржуазні партії сильні своєю культурою, традицією, але й між ними „ліберальні“, „демократичні“, „радикальні“, „національні“ течії не мають індивідуальности, хоч воля до влади сильна. Противенства капіталістичного устрою вже розхитують західну цивілізацію, яка, очевидно, розвалиться.

Українських партій, я казав, нема, бо партійно-ідеологічні гуртки наші не можуть бути об'єктивно-соціологічно названі партіями. В їх панує недовершений інтелектуалізм, є дещо почуття, але слаба ще воля. Українські „партії“ є продукт українського „суспільства“: нікчемні, як і воно.

Ми стоїмо ще перед завданням створення партії, яка візьме на себе місію національного провідництва на шляху визволення. Коли прийде така партія, то вона, нічого й казати, опіратиметься на максималістичну програму.

І ця партія мусітиме відрізнити дві сторони своєї праці: політична акція матиме метою побороти ворога у прямій фізичній боротьбі, а одночасно партія стимулюватиме й кермуватиме господарською й культурною роботою з метою підведення суспільного фундаменту під свою чисто політичну будівлю.

V.

Програма політичної боротьби й суспільного будівництва є заразом програмою визволення українського народу. Визволення — складний процес: змагання до захоплення влади, створення своєї держави може відбутися раніш або пізніш, або одночасно з завершенням культурно-господарського будівництва. В часі ці змагання можуть і не покриватися, утворюючи повсякчасний перебіг: то верх бере „культурництво“, то „політика“, але мудра партія не повинна стати на той або другий ґрунт: вона мусить рівнобіжно вести обидві течії єдиного визвольного процесу: програму політичної боротьби висновувати зі стану національних культурно-господарських здобутків, а програму суспільного будівництва невпинно поширювати, відповідно до своїх політичних досягнень.

Така політика в цілому й є реальна. Вона ставить максимальні домагання кожного дня відповідно до стану своїх сил. Вона не спускає з ока своєї максимальної програми й не примирюється з щоденними здобутками. Ніколи не прихилиється перед цими здобутками, як перед метою, а завжди трактує їх як засоби для збільшення своїх вимог для розв'язування нових завдань.

Здобувати щось нове — це значить одвойовувати від ворога його позиції. Відвойовування, коли воно справді відбувається, не може відбуватися інакше, як революційним шляхом. Тому партією реальної політики в нас може бути тільки якась революційна партія, яка що-дня порушує правову систему ворога, що в суті глибоко не визнає ніяких законів, установлених ворогом на нашій землі. Я не кажу про партії, що формально називають себе „революційними“, а в суті позбавлені всякого духа революційности, зате ж пересякнуті глибокою пасивністю

й реакційністю. Моторовою силою українського визволення може бути тільки справді революційна в учинках, почуттях і думках партія. Така партія тепер може бути тільки як меншість, бо українська інтелігенція, котра є сурогатом нашого „суспільства“, є пасивною, реакційною і глибоко-полохливою масою.

Хто хоче революційно боротися за визволення, той змушений передівсім боротися проти інертної маси нашої української інтелігенчини, що не піде ні на яку боротьбу проти ворога й паралізуватиме активність інших. Боротися за визволення — це не значить тільки боротися з Москалями, Поляками, Румунами, а передівсім боротися — за визволення на основі максимальної програми.

За таку програму наша реакційна інтелігенція не стоїть, а тому революційна партія родиться, вирости, робити велике діло й узяти на свої плечі тягар усього визволення може тільки в масі трудового нашого люду—селян і робітників. Другої революційної партії, гідної цієї назви, не може навіть повстати (декларативні виступи міських елементів із „революційними“ гаслами, а не з ділами, у блуд нас не можуть увести). Наша буржуазна інтелігенція не зможе створити буржуазної революційної партії, бо це безглуздя: треба революційної партії для нас, а для буржуазії не треба, бо вона не думає воювати з поміщиками й колоніальними капіталом.

Тільки селяни й робітники українські, тільки трудові наші кляси можуть створити таку партію. Як не вони, то ніхто!

Щоб визволитися, треба революційної боротьби, а таку боротьбу можуть вести тільки трудові кляси. Програма ж їхнього визволення може бути тільки максимальною політичною, соціально-економічною й культурною програмою.

Такі наші висновки.

Для переведення вказаної програми в життя треба організувати сили, треба організувати партію української революції. Тому, що в нас такої партії, як масового з'явища, ще нема, то цей факт мусить привести до тям всіх політичних ілюзіоністів, мусить отверезити їх.

Черга за піонерами революціонізму.

14. IX. 1923.

P. S. На стор. 49—50 я ставлю постулат самостійности, як головну нашу політичну програмову мету. Вона може бути здійснена швидко, коли станеться якийсь „землетрус“ по-сусідству, або коли український народ ворганізує всенаціональну революцію проти московської, польської й румунської окупації. Коли це („землетрус“ і революція) швидко не прийде, то будемо йти до революції боротьбою через „автономію“, „федерацію“, як через засоби, ступні досягання. Здається, ясно? Однак наклепники й політичні недотепи почали брехати, ніби ми відмовилися від постулату самостійности і пропонуємо ворогам „оферту автономії“. Ця брехня є ще одним доказом „будівничих“ здібностей наших недотеп. От, бідолахи!

Творчість нації.

Розмови про „єдиний фронт“ не припиняються і приймають затьняний характер, вибухаючи при кожному факті погіршення нашого політичного становища. І що більша політична наша поразка, то голосніше лунає крик про „єдиний фронт“, і тим більше громадянство розколюється суперечками про „вихід“. Перебування наше на еміграції розкололо нас, розпорошило на атоми-індивіди, і цей процес не припиняється. Причина, яка витворює цей стан — наша воєнно-політична поразка, поразка цілої нації, що програла свій визвольний бій у цій історичній добі. Коли розпорошення є наслідком поразки, то поразка є наслідком багатьох причин, які загалом можна поділити на дві групи: об'єктивних, що не залежать од наших якостей за цієї доби, і суб'єктивних, що їх коріння лежить у нас самих.

Об'єктивні причини поразки: перша (й головна) — суспільна структура укр. нації, яка не має багатьох необхідних власних органів для виконання своїх важких суспільних функцій („неповна нація“). На Україні існує не тільки суспільний, але й міжнаціональний поділ праці, при чому майже всі Українці заняті в хліборобстві, а промисловість, торгівля, адміністрація, наука, техніка, церква й т. д. в руках чужих національних груп, що входять у склад „цілого суспільства“ на українській території. В силі виконуваних ними суспільних функцій їхня суспільна роль й могутність. Четверта частина населення на Україні неукраїнська, й вона силою рівняється, а, може, й більша за решту $\frac{3}{4}$ (Українців, що виконують найнижчі щодо інтелектуальних вимог суспільні функції). Тому, що чужинці виконують не об'єктивні соціальні функції, вони входять органічно у склад суспільства на Україні, й це суспільство є органічною цілістю, в якій українська нація є лише складовою частиною (фізично великою, але суспільно — слабкою); цебто, українська нація є соціальною групою в цілому суспільстві. Відсеіль органічний наш дефект: українська нація є лише частиною громадянства на Україні, а життям кермує громадянство в цілому. А що громадянство в цілому не є українське, то воно ніколи не може захищати українських інтересів. Тим то українській нації, щоб кермувати життям на Україні, треба обернутися в повне громадянство, в повну суспільність. Частина може обернутись у цілість тільки шляхом довгої еволюції й диференціації з необхідним виділенням із себе потрібних органів для виконання всіх суспільних функцій, для задоволення всіх потреб цілого суспільства. Під час революції ми всі бачили брак: учителів у школі, старшин у війську, досвідних політиків

у політичному житті, організаторів промисловости, виміни й т. д. Це серйозний дефект! Це ще не повна нація. В боротьбі сил за українську державу була невелика числом інтелігенція, а $\frac{1}{4}$ населення, та ще інтелектуально дужча, кермівнича, була проти нас. Таке суспільство, що є системою антагоністичної взаємочинности, взаємозалежности, не дало нам можливости створити свою державу. Закон суспільної структури побив нас.

Друга причина: географічні умови — довгий, нічим не захищений кордон із Росією.

Третя: залізнична комунікація — залізниці з однаковою шириною шляху.

Четверта: воєнно-стратегічне становище; на Україні ні одної фабрики зброї, а головне — на Україні були розташовані мільйони чужого війська („румунський“, „юго-западний фронт“, що при демобілізації прокотились через Україну), а Українці військові були розпорошені на чужих територіях.

Ці причини (а можна вказати ще) природні, або створені історично, цебто: вони грали фатальну ролю об'єктивно непохитних для даного моменту перешкод, створені незалежно від волі сучасного укр. покоління.

Головніші з суб'єктивних причин поразки такі:

а) Брак національної свідомости в українських масах — це загально відомий факт. Українські вояки в осени 1917. р. в кращому разі оповіщали „нейтралітет“ у боротьбі України з Росією, а то так і стріляли на „Україну“, яка невідомо відкіль узялася. Борці за національне й соціальне визволення України не раз чули, як темні українські селяни чи робітники похвалялися з України „паци дерти й сіллю терти“.

б) Брак політичної свідомости в українській інтелігенції. Помимо нестримної балаканини про політику, інтелігенція в масі розбіралась у політиці, як циган у вівцях. Про саму техніку політичної боротьби і праці мало хто що знав; тому організаційна праця була хоч і велика щодо затрати фізичної енергії, але не творча змістом, не трівка в наслідках. Показчиком політичного анальфаетизму української інтелігенції є її сучасний поголовний „аполітизм“ і „безпартійність“*).

*) Люде говорять про „єдиний фронт“, про політику й боротьбу, а відкидають при тім єдиний засіб боротьби — організацію й форму її — політичну партію. Подавляюча більшість безпартійних — це значить, що Україна не має організованих сил для боротьби. Нація, що складається з „безпартійників“, самостійна ніколи не може бути. Як відомо, всі некультурні народи й дикуни „безпартійні“. Нація неграмотних селян, робітників і малоосвіченої інтелігенції — така є Україна — не могла й поки-що не може політично організуватися, цебто: розбитись на партії. Проводів безпартійности виявляється тільки в некультурних народів чи суспільних груп. У цьому ми дуже відрізняємось од Європейців. Наші вихвалювачі української „культури“ й „європейськості“ хай поважніш обдумають цей стан річей, а тоді вони позбудуться самохвальства. Ми не Європейці. Це ясно і для голого ока. М. Ш.

в) Брак матеріяльних форм духової культури. В нас нема книжок, шкіл, будинків, залізниць, літаків, заводів, машин, мостів, церков, трамваїв і т. д. — нема нічого того, що є матеріялізованою духовою вартістю — знання, втілених законів механіки, фізики, хемії й под. Ці матеріяльні форми духової культури створені на Україні не-Українцями. і в руках не-Українців. Формули, теореми, закони, гіпотези й т. д. пройшли не через українські голови, а тому й нема української культури, як вищого стану свідомости й добробуту, нема в цих матеріяльних символів — провідників культури, бо наша нація живе поза культурою. Ми маємо „селянську“ культуру, але її не вистачає навіть для селянського способу життя. Наша селянська культура є покажчиком стану нації: ціла наша нація живе вбогим змістом „культури“ анальфabetів, „культурою“ селянського побуту й господарства.

Міжнаціональний поділ праці на Україні призначив для Українців функцію примітивного хліборобства й дав тавро позакультурного буття, нещастя, духового примітивізму. І коли така нація виступає на боротьбу проти величезного числом і озброєного культурою ворога, то не дивниця, що вона програє бій. Не треба дивуватися — треба розуміти.

Виконуючи найнижчі інтелектуально функції в суспільстві, наша нація не стоїть у звязку взаємочинности з інтелектуально багатими, національно чужими, соціяльно пануючими групами. Культурного контакту нема, й тому нація об'єктивно засуджена на деградацію, коли не зрозуміє свого стану й не захоче очайдушно боротися.

Вказані вище причини подають низьку соціологічну характеристику української нації, а з цього органічно виходить її політичне безсилля й ... поразка.

Маючи на увазі такий стан річей, усякий удумливий Українець, коли захоче виробляти програму громадської праці, поставить собі таку мету: українська нація мусить перетворитися в повну націю, націю-суспільство, в якому всі суспільні функції мусять виконувати Українці. Цей шлях веде до скасування міжнаціонального поділу суспільної праці на Україні, до корінної зміни нашої суспільної структури з тим, щоб у вкраїнстві вирости всі потрібні органи суспільної фізіології: промисловість, виміна, адміністрація, церква, військо й т. д. — все це мусить бути насправжки українське. Тоді стануть українськими і всі матеріяльні засоби духової культури: залізниця, трамвай, будинки, книжки, мости, пароплави й т. д. Ці матеріялізовані символи духової культури можна придбати не инакше, а тільки шляхом їх виробу своєю головою і своїми руками. Вони тільки тоді стануть нашими, коли пройдуть крізь українську психіку, крізь наші голови й руки. Ні купити, ні реквізувати їх не можна — їх треба створити. Цей процес створення інтелектуально найбагатіших продуктів культури й є відродженням нації в суті. Подібний шлях уже пройшли Чехи. І хоч би з ними зчинилась окупація, то чеський народ тим не перестав би бути соціяльно самостійним, а в нас нехай і проклямують політично-державну само-

стійність, то все ж внутрішньо соціально ми не будемо самостійні ще довгий час. Перед українською нацією лежить неминучий шлях створення своєї культури власними силами. Іншого нам не дано, й його немає.

Створення вартостей матеріальної культури творить велику діяльну взаємочинність і робітний звязок індивідів. В суті це й є єдиний творчий національний фронт. Системи української взаємочинности — ось чого нам треба. Коли ви десь служите в російському банку, а я в українській редакції, то між нами взаємочинности майже нема. Ми чужі люде. Українська інтелігенція служить переважно на чужій службі — вона в суті чужа для свого народу. Нам треба самим творити духові й матеріальні вартости й вимінюватись ними — це й буде українська взаємочинність. І коли вона охопить усіх Українців, коли здовж і впоперек нитки взаємочинного звязку переснуть українську соціальну просторінь, тоді буде українська повна нація. Тоді буде повна національна й політична свідомість у кожного індивіда — це й буде національний організм, що його частини функціонально залежні одна від одної.

Ми повинні виробити всеукраїнську програму культурно-господарської творчости, — й це буде наша реальна програма. Вона не сміє бути що инше, а мусить бути програмою перетвору етнографічної маси в націю, в живу систему творчої взаємочинности і виміни вартостей. Це треба робити тепер же, на Україні, на західних землях, на еміграції. Де є два Українці, вони вже мусять щось спільно робити, щоб узаїмно бути потрібними, корисними. Це буде єдиний фронт самодіяльної творчої взаємочинности. І тільки він поставить на ноги українську націю. На еміграції ми зробили спробу організувати культурну роботу, кермуючись принципами вищезазначеної суспільної філософії. Український Громадський Комітет у Ч.С.Р. власне й організує такий „єдиний фронт“ на культурному ґрунті, втягаючи Українців у взаємочинний звязок. Коли У.Г.К. захотів поширити систему української взаємочинности, то організував господарську академію, котра підготовляє господарських техніків, організаторів виробу матеріальних вартостей. Нам цього мало, й тому У.Г.К. створив вищий педагогічний інститут для підготовки організаторів духової української культури. Ці люде вчать в українських школах, українською мовою, всіх знань набіраються в українських термінах і визначеннях. І тому вони будуть у реальному житті творцями українського звязку. Той факт, що й професори і студенти учать і учаться в українських школах, значить дуже багато: так ми вириваємось із полону чужої культури, московської, польської, румунської, стаємо духово самостійними, стаємо творцями окремої індивідуальної у своєму роді системи звязку — української. Ми відриваємось од чужого ґрунту і створюємо свій. Це й є емансипація, визволення насправжки.

Очевидячки, ми, як емігранти, творимо ще й інші форми взаємочинности: й переходова станиця, й амбуляторія, й бібліотека-читальня й

„Українська Хата“ — все це реальні з'явища українського звязку, українського суспільства, самостійного *sui generis*.

І коли логічно поширити програму цієї праці У.Г.К., то на черзі стоїть проблема українського видавництва для створення українських книжок вищешкільного змісту. Оповіданий У.Г.К. проєкт національної позички на Громадський Видавничий Фонд і є таким конкретним заходом.

Книжка, як рухомий матеріальний символ звязку — не має собі конкурента. Вона перемагає просторинь і збирає людей однією думкою через тисячі кілометрів. Вона перемагає час, перемагає забуття й минулість. Соціологічна роля книги ще не досить оцінена, але ми, Українці, знаємо, що без організації української психіки не може бути української нації, бо доки Українець з неминучістю мусить читати російську, польську німецьку, чи румунську книжку (не з наукової цікавості, а власне з внутрішнього мусу!), доти нема ще укр. нації, як самостійної соціологічної категорії, як окремої індивідуальности.

Ми маємо в Чехословаччині три вищих українських школи (університет, господарська академія, педагогічний інститут), маємо до сотні професорів, маємо тисячі українських студентів, але... і професура, і студенти залишають десятки тисяч чеських корон у російських книгарнях, добровільно, без ізокильного, а з внутрішнього мусу. Це й є показником, що, як психічна, самотворна індивідуальність, українська нація ще не існує, бо вона мислить і творить тільки на основі чужої культури. Чужу культуру можна і треба запозичувати але основа мусить бути своя. Тому, хто в цей час не думає й не робить активно для створення вищешкільної наукової української літератури, той не знає, що таке нація, той хоч і Українець, стоїть поза нацією. Ми мусимо відірвати Українця від основ чужої культури й що-тільки після цього відриву створити самостійне ядро української нації, яке житиме самовистачально, саме зі себе, абсолютно індивідуально, буде з чужих культур запозичувати для розвитку, але житиме з джерел своєї основної творчости.

Всі Українці без жадних виімків повинні стати в ряди творців першого ядра самостійної наші — культурного ядра. Це можливе тільки й виключно одним шляхом — шляхом самостійної організації національно-колективної психіки. Реально: шляхом створення своєї наукової літератури. З кожної наукової галузі й дисципліни мусить бути видана насамперед хоч одна велика, поважна книга: геологія, ботаніка, анатомія, соціологія, політична економія, міжнародне право, математика, географія, світова історія й т. д. — Таких книг у нас немає, але вони мусять бути. Напія, що не має ще енциклопедичного словника, не може бути самостійна! Отже ми мусимо створити велике наукове видавництво, як єдиний засіб до усамостійнення української психіки. І це буде перший історично й реальний справді — єдиний національний культурний фронт.

Паралельно мусять одбуватись економічні об'єднання — виміна матеріальних вартостей — і це буде процес відокремлення української нації з господарчого боку, й тільки в цих двох процесах буде формуватись правильний політичний вислів українських суспільних груп. Коли стане дійсністю потрібна система української взаємочинності — культурно господарська, політична — тоді стане фактом українська нація, як індивідуальність, а не органічний додаток до чужих націй. І тоді тільки українська республіка-держава стане також фактом. Без цього інтелігенська політична спекуляція і всякі орієнтації, й на Москву, й на Варшаву, будуть у кращому разі — благородним дон-кіхотством, а в гіршому — гнилим процесом, що не може пошкодити ворогам і не може зробити ніякої користі для своєї нації.

Тим, що ми тут сказали, ми не хочемо нікого навчати, нікому дорікати, нікого обвинувачувати, — бо ясно, що тільки нерозуміння свого становища в українській інтелігенції, брак у неї будь-якого наукового, передовсім соціологічного, розуміння суспільства й його механіки, є причиною сучасного розвалу, безідейности, деморалізації. Соціологічно неграмотні люди не можуть указати виходу для нації з її теперішньої кризи. Корабель розбився, потонув, а врятовані з його подорожні міркують, що він розбився того, що був недобре пофарбований, що він мав не таке, як слід ім'я, що, зрештою, під ним була вода, а не кажуть головного: що він потонув того, що був збудований із поганого дерева, і що у дні була діра. Не вода завинила, що затонув корабель, а винен сам корабель, що затонув. Не монархізм, терор, фашизм, большевизм урятують Україну, а національно-громадська творчість, продукція матеріяльних і духових вартостей, виміна їх, утворення соціального звязку між українськими індивідами, цебто, перетвір сипучого піску індивідів у сцементовану реальною взаємочинністю націю. Не плакати, не скиглити, не інтригувати, не доносити чужим на своїх, не яничарити, а працювати над створенням власних вартостей нам треба! Треба передівсім старатись науково розуміти, науково думати й невтомно працювати. Не „орієнтація“, а праця. Не інтриги, а соціологія, не скиглиння, а бадьора боротьба й завзяття. Не слова, а книги, діла, матеріялізовані вартости, створюють нам суспільство-націю й державність.

Коли Український Громадський Комітет у Ч.С.Р. зробив що справді путнього для України, а про його роботу позитивно говорять усі — то це він зробив тільки завдяки своїй соціяльній філософії, збудованій на засадах, згаданах у цій статті.

З ПИСАНЬ ТОГО Ж АВТОРА

---

1. **М. Шаповал.** Сни віри. Поезії. Харків, 1908.
2. — Самотність. Поезії. Київ, 1910.
3. — Лісові ритми. Поезії. Київ, 1917.
4. — Листки з лісу. Нариси. Вовча, 1917.
5. **М. Сріблянський.** Жертви громадської байдужості. Статті. Київ, 1910.
6. — На біжучі теми. Статті. Київ, 1917.
7. — Шевченко й самостійна Україна. Київ, 1917.
8. — Від III Інтернаціоналу до III. Риму. Прага, 1923.
9. — Етюд про футуризм. Каліш, 1924.
10. — Наші завдання. Прага, 1924.
11. **М. Шаповал.** Інтелігенція і пролетаріят. Відень, 1923.
12. — Світогляд М. Драгоманова. Відень, 1921.
13. — Революційний соціалізм на Україні. Відень, 1921.
14. — Військо й революція. Прага, 1924.
15. — Шлях визволення. Прага, 1924.
16. **М. Šaroval.** Ukrajina a Slovane. Praha, 1920.
17. **М. Шаповал.** Про ліс (елемент. лісоводство). Київ, 1919.
18. — Лісова справа на Україні. Київ, 1917.
19. — Лісова промисловість і кооперація. Київ, 1918.
20. — Машинная разработка дуба. Київ, 1913.

ЗЛАГОДЖЕНО ДО ДРУКУ:

М. Шаповал. До соціології українського відродження.

- Соціологія.
- Земельна справа з соціологічного погляду.
- Земельна справа в Галичині.
- Історична доля українського селянства.
- На громадській роботі.
- Гетьманщина й Директорія.
- Росія й Україна.

